

АБДУРАУФ ФИТРАТ

АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ

*Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт
ҳаваслилари учун*

Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар
муаллифи филология фанлари номзоди
Ҳамидулла Болтабоев

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1995

Маъсул муҳаррир: Ўзбекистон Фанлар Академиясининг мухбир
аъзоси *Бахтиёр Назаров*

Ф 4603010000—93
353/04/—95 158—95

ISBN 5—645—02364—1

© «Ўқитувчи» 1995

ПРОФЕССОР А. ФИТРАТНИНГ НАЗАРИЙ ҚЎЛЛАНМАСИ

Навоий даврининг нуктадон мунаққидларидан бири — Зайнуддин Маҳмуд Восифийнинг нақл қилишича, ҳазрат Мир Алишер Навоий «шеършуносликни шоирликдан ҳам улуғ сифат» деб қадрлаган эканлар¹. Бир шеър ўқиб мағзини чақиш, унинг қатида ётган инжа сирларидан огоҳ топиб, буни бошқаларга англатиш салоҳияти чиндан ҳам улуғ, ҳар кимга ҳам насиб қилавермас хислатлардандир. Лекин ёлғиз биргина шеър таҳлили билан чекланиб қолмай, бутун шеърятнинг гўзалликлари, унинг соҳир сиру асроридан хабар топиб, ўз замондошларини ҳам нафис адабиёт дунёсига етаклаш шоир айтган улуғ сифат — «фикри комил»лик билан бирга юксак фасоҳат ҳам талаб қилади. «Фасоҳат,— деб ёзади нозик шеършунослардан бири Ботирхон Ақром,— шеърый нутқ гўзаллиги, унинг хос инжа қонун-қоидалари»²дир. Бироқ адабиётшунос учун «юксак фасоҳат» билан баробар ўзи тагига етган «мантиқни солим»ни оммага тушунтиришда гўзал тил ва бетакрор услуб ҳам даркор эканки, буни профессор Фитратнинг назариётчи олим сифатидаги тажрибаси далиллайди. Бундан олтмиш беш йил аввал тартиб берилган «Адабиёт қоидалари»³га тақриз ёзган Ойбек домла олимдаги ўша салоҳиятни нозик илғайди: «...китобнинг яна бир хусусияти адиб Фитратнинг жозиб, гўзал услубидир»⁴.

Хуллас, ўз даврида «мактаб ўқувчилари учун гўзал қўлланма бўлган» (Ойбек тақризидан) эса-да, 20-йиллар бетўхтов «адабий жанжал»ларининг қаҳрамонларидан бири саналган мўъжазгина бу рисоланинг си-

¹Зайнуддин Маҳмуд Восифий. «Бадойиъ-ул-вақсеъ». Тошкент, 1979, 126-бет.

²Ботирхон Ақром. «Фасоҳат мулкининг соҳибқирони». Тошкент, 1991, 5-бет.

³Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма. Тошкент, 1926.

⁴Ойбек. «Адабиёт қоидалари». «Қизил Ўзбекистон», 1926 йил 3 декабрь. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. XIV том, Тошкент, 1979, 40-бет.

фатларидан сўз очишдан аввал ўша давр адабий ҳаётига қисқа назар солайлик.

Ўзбек адабиёти, хусусан, драматургиянинг тамал тошини қўйган, ғанимлар қўлида бевақт шахид бўлган Бехбудийнинг ҳали тупроғи совимай туриб, унга таъна ва дашном тошлари ёғилди. Ўзбек романчилик мактабини яратган Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»ини тўла нашр этмай туриб, «ур-калтаклар» остида қолди. Шеъриятда Чўлпон ёғдуси чарақлаб нур соча бошлаганда, унинг анворидан кўзи қамашган кимсалар «танқид» ниқоби остида уни тошбўрон қила бошлади. Фитратдай атоқли олим ва адибни Москвага суриб, бир оз нафасини ростлаган ҳамкасблари яна қайта ҳужумга ўтган 20-йилларнинг ўрталари эди бу давр. Адабий танқид эса, янги босилиб турган бадий асарларни китобхон ҳали ўқиб улгурмай туриб, «марксистик установка»дан туриб текширишга киришган ва «совет турмуш тарзи»ни яхши акс эттирмагани учун улар тагига сув қуйиш билан банд эди.

Ана шу тўфонли кунларда адабиёт назарияси соҳасидаги дастлабки куртаклар А. Саъдийнинг ўрта мактаблар учун ёзган дарслик ва мақолалари¹, В. Маҳмуднинг «Бугунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз» номли туркум чиқишлари² кузатилди.

Отажон Ҳошимнинг дастлабки тадқиқотлари³ «Ўзбек адабиётининг ҳозирги муҳим масалаларидан» сўз очишга журъат этган Сотти Ҳусайннинг илк мақолалари⁴ эълон этила бошлади. Бироқ ҳали бу тадқиқотлар жуда ғўр, ўз миллий адабиётшунослиги тўплаган минг йиллик тажрибани айрим Ғарб мафкурачиларининг «ижтимоий ғоя»ларига айирбошлаб, санъат табиатидан узоқ тушунчаларни гўзал санъатлар дунёсига боғлаш учун бош қотираётган урунишлар эканини унутиб бўлмайди. Бу каби мақола ва ишларни эсланган сайин (биз уларнинг айримларинигина келтирдик), улар орасида Фитрат китобининг ўрни аниқроқ кўрина-

¹А. Саъдий. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари». Тошкент, 1924; «Гўзал санъат дунёсида», «Инқилоб», 1922, 2-сон; «Адабий ижод майдонида», «Ўзгаришчи ёшлар», 1924, 7-сон.

²В. Маҳмуд. «Бугунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз». «Маориф ва ўқитувчи», 1925, 3-сон.

³Отажон Ҳошим. Диалектика ва диалектик усулда ўйлаш // «Маориф ва ўқитувчи», 1925 3-сон.

⁴Сотти Ҳусайн. Ўзбек адабиётининг ҳозирги муҳим масалалари // «Қизил Ўзбекистон», 1929, 25, 28 январь.

ди ва сезгир китобхон, Фитрат ёзгандай, ихчам бир назарий умумлашмалар берадиган қўлланмага эҳтиёж туғилганини илғаб олади.

Бундан ташқари, бу даврда мактаб ва маориф соҳасида ҳам фидойи миллатпарвар адибларнинг адабиётдан «дарс китоблари» яратилди, чунончи, А. Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», Ҳамзанинг «Ўқиш китоби», «Қироат китоби» дарсликлари, мумтоз ва ҳозирги адабиётдан сабоқ берадиган бир неча баёз ва мажмуалар жамланди¹. Вақтли матбуот саҳифаларида «янги замон шоирлари»нинг сабоқ бўларли шеърлари босилиб турдики, буларнинг ҳаммаси қандайдир ибтидоий тарзда бўлса ҳам бирор илмий рисолада назарий жиҳатдан умумлаштирилиши лозим эди. Бу давр эҳтиёжига қўлланмадан жавоб топган Ойбек: «бу китоб ҳозирги адабий ҳаётимизнинг сул даврида муҳим бир нарсадир. Адабиёт дарсликларига эҳтиёжи зўр бўлган мактабларимизга ҳар ҳолда бирмунча ёрдам кўрсатди», деб ёзади².

Давр эҳтиёжидан ташқари, Масковдан профессор бўлиб қайтган, 40 ёшлар бўсағасидаги етук олим Фитратнинг ижодий йўлида бу каби назарий умумлашма китобнинг туғилиши қонуний эдики, буни адибнинг бу даврга қадар яратган ўндан ортиқ шеърӣ ва насрий китоблари, фалсафӣ-ахлоқӣ йўналишдаги рисолалари далиллайди. Қолаверса, бу ёрқин истеъдод соҳиби ўзининг зиддиятли ҳаёт йўлида театр ишқибозлигидан ўнга яқин «томоша» асарлари саҳнага чиққан машҳур драматург, журнал ва газеталарни яширин ўқиб юрган оддий газетхондан бир неча нашрлар муҳаррири, мадрасадаги толибликдан Бухородагина эмас, балки Истанбул, Масков ва Петербургдаги олий илмгоҳларда маърузалар ўқиган мударрис, оддий жадидчиликдан жумҳурият Нозирлар кенгаши раисининг муовинигача бўлган масъул вазифаларда ишлаган ташкилотчи бўлиб ҳам танилди. Шулар билан бирга Фитрат бу даврга қадар адабиётшуносликка оид талайгина тадқиқот ва мақолалар яратиб ҳам улгурдики, ўз навбатида, «Адабиёт қондалари» учун ўзига хос хамиртуруш вази-

¹ Элбек, «Армуғон». Тошкент, 1921; «Гўзал ёзғичлар». Тошкент, 1924.

² Ойбек. «Адабиёт қондалари», Мукаммал асарлар тўплами, XIV жилд, 40- бет.

фасини ўтаган илмий ишларнинг асосийларини шу ўринда эслаш жоиз кўринади.

Фитрат 1917 йилда «ибтидоий мактабларнинг сўнг синф ўқувчилари учун» дарслик тайёрлаб¹, унда адабиётнинг энг умумий ва асосий жиҳатларини баён этди. Унга Навоий, Бобур каби мумтоз шоирлар ижодидан тортиб, XX аср ўзбек адабиёти вакилларигача намуналар киритиб, адабиётдан ўзига хос «сабоқнома» тайёрлади.

1918 йили Фитрат ташкил этган «Чиғатой гурунги» тўгараги тил, имло ва санъат масалалари билангина чекланмай, Чиғатой адабиётининг вужудга келганидан тортиб, унинг замонавий кўринишигача бўлган улкан тарихини дунёга танитишда жиддий фаолият кўрсатди. Олимнинг «Шеър ва шоирлиқ» адабий муҳофазасида² «шеърни шеър қилган вазн ва қофиягина эмас, унинг гўзаллик қонуниятларига асосланганидан қатор бадий сифатлари борлигини» тушунтирди.

Айни шу йилларда туркий халқлар яратган бой маънавий меросини тўплаш, ўрганиш ва нашр қилиш ҳаракати бошланди. Бу фаолиятнинг илк меваси сифатида «Инсоният ҳақида Навоий қандай фикрда?» рисоласи дунёга келди (рисолада муаллиф номи кўрсатилмаган бўлса-да, унинг услуби ва замондошларининг шаходатларидан келиб чиқиб, бу асар Фитрат қаламига мансуб эканини исботлашга урунгандик)³. Рисолада Навоий ижоди, инсон мавзуси борасидагина эмас, балки Навоий ва тасаввуф, Навоий ва бадий ижод, шоирнинг санъаткорлиги хусусида ҳам чуқур кузатишлар мавжуд.

Фитратнинг Масковдалиқ даврида улўғ Шарқ Мутафаккири ҳақида «Бедил» бадиҳаси чоп қилинади⁴. Асарда муаллиф маънавий ҳаётимизда кенг тарқалган «бедилхонлик» тасвири баҳонасида улўғ шоирнинг фалсафаси, тасаввуфга муносабати, у ёзган асарларнинг таснифи, шоирона услубини ғоят нозиклик билан таҳ-

¹ Фитрат. «Ўқув. Ибтидоий ўрта мактабларнинг сўнг синфлари учун». Боку, 1917.

² Фитрат. Шеър ва шоирлиқ // «Иштирокиюн» 1919, 24, 25 июль, 1, 30 август.

³ Инсоният ҳақида Навоий қандай фикрда? «Мусулмон иштирокиюн фирқаларининг ўлка бюроси ҳузуридаги нашриёт шўъбаси». Тошкент, 1919. Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Болтабоев. «Мир Алишер Навоий Фитрат талқинида» «Ўзбек тили ва адабиёти», 1992, 1-сон.

⁴ Фитрат, «Бедил» (Бир мажлисда). Москва, Миллат ишлари Комиссарлиги қошидаги марказий «Шарқ» нашриёти, 1923.

лил этиб, чуқур хулосаларга келади. Бу китобда муаллиф баён қилган назарий умумлашмалар доираси биргина Бедил ижоди доирасида қолиб кетмайди: «Бедил мутафаккир бир адибдир. Унинг сўзларида биз учун унумли кўп фикрлар бор... Ҳар нарсага юзадангина қараб ҳукм қилгувчи бизлар бунга ҳам юзадангина қараймиз. Унинг сўздаги усталикларига, кучига, ҳунарига, ўйинларига бериламиз. Бутун «вой-вой»ларимиз, «офарин»ларимизни Бедилнинг сўзлари учунгина айта-миз. Унинг туб фикрларини эса, ҳеч тушунмаймиз ё тушунмак истамаймиз. Бедилнинг биз учун-да, ўзи учун-да муҳим фикрларини ажратмоқ, тортиб кўрмоқ, сараламоқ, муноқаша қилмоқни керак топмаймиз»¹. Фитратнинг бу истехзосидан сезиладики, бадий асарни тушуниш фақат ундан таъсирланиш, завқ олиш учунгина эмас, балки унинг замиридаги фикрларни ақл тарозусида тортиб кўрмоқ, уни замондошлари ижоди билан муқояса қилиб, шоирнинг «туб тилак»лари орқали ифодаланаётган ҳақиқатни топпоқ ва бошқаларга аңлатмоқ ҳамдир. Фитрат Бедил асарлари таҳлилида бунга эришган бўлса ҳам, энди ана шу шеърят масалаларини кенг миқёсга олиб чиқиш ва бадий асар таҳлилига оид шахсий тажрибаларини ўз замони билан пайвандлаб, китоб шаклида умумлаштиришга журъат этди.

Адиб «Адабиёт қоидалари»да кўпроқ мақсадни бадий асарнинг таҳлилий жиҳатига қаратадики, китобнинг асосини ташкил этган бу масалани ҳам тақризчи Ойбек яхши сезган: «Китобдаги материаллар систематик тузилиб, адабиёт қоидалари тўғрисида маълумот берилган ҳам янги шоирларимизнинг парчалари билан чекланмасдан, ўртоқ Фитрат Навоий, Бобур ... каби эски шоирларимиздан ҳам мисоллар олган ва дурустгина таҳлил этган»².

* * *

«Адабиёт қоидалари» муаллифнинг санъатга берган таърифи билан очилади. Албатта, бу таъриф санъатга ижтимоий онг шаклларида бири деб қараган маълум назарияни такрорламайди. Чунки, Фитрат санъатни бир ёқлама мафкуравий нигоҳ билан таҳлил этиш унинг бой ва гўзал имкониятларини чеклаб қўйишини яхши тушунади. Шунинг учун ҳам гарчи у Масковдалиқ дав-

¹ *Фитрат*. «Бедил, 10—11-бетлар.

² *Ойбек*. Мукамал асарлар тўплами, XIV жилд, 40-бет.

рида материалистик дунёқарашга яқинлашган бўлса ҳам, масалага у санъатнинг келиб чиқиши нуқтаи назаридан, бугунги илмий ибора билан айтганда, историзм нуқтаи назаридан келиб чиқиб ёндашади. Фитрат санъатнинг асосий хусусияти сифатида бошқалар маънавиятига «таъсир этиши»ни тайин қилади ва санъат асарининг кучи китобхонни қай даражада тўлқинлантиришига боғлиқ деган (гарчи ибтидоий бўлса-да таалаблар билан ёндашади. Бу фикрлар гарчанд китобда ўта қисқа ва бир оз ҳукмнома тарзда баён этилган бўлса-да, адибнинг бу мавзуга яна қайтиб, алоҳида мақола эълон этганини унинг ўқувчилари яхши билишади¹. Бироқ, мунаққидлар, ҳатто китобнинг энг асосий жиҳатларини яхши тушуниб, унга ўринли баҳо берган Ойбек ҳам Фитратни айни мана шу масалада айблади: «Фитрат санъат ва адабиётга бу кунги кўз билан (марксча) қарамаган. Биз бутун ҳодисаларни марксизм призмаси орқали кўришимиз, текширишимиз, марксистча ижтимоий таҳлил (марксистско-социологический анализ) қилишимиз лозимдир. Ҳодисаларнинг сирларини ойдинлатадиган ёлғизгина шу методдир»².

Фитрат санъат турлари ҳақида сўз юритиб, улар учун умумий бўлган жиҳатларни («юрак, фикр, тўйғу тўлқинларини... жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни ёратмоқ ҳунари») ажратиб кўрсатади, илмий адабиёт таъбири билан айтганда, санъатнинг ҳиссий (экспрессив) жиҳати, яъни образлилиқ унинг барча турларида акс этиши таъкидланади. Фитрат таъбирича, санъат турлари қандай қилиб ўша тўлқунни (ҳиссиёт тўлқини, образни) яратаётганига, яна ҳам аниқроғи, ўша «тўлқун» яратувчи восита ва қурооларга («сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби материёллар») аҳамият берадики, ҳозирги адабиётшунослигимиз ҳам санъат турларини фарқлашда айни шу йўлдан боради. Фитрат бу хусусиятлардан келиб чиқиб, гўзал санъатларнинг олти турини («мусиқа, расм, ҳайкалчилик, меъморлик, ўйин, адабиёт») фарқлайди. Уларнинг «бир-бирига ёқинлашмоқ эътибори билан икки туркумга айриладир» деб ёзади ҳамда «адабиёт, мусиқа, ўйун — бир туркум; расм, ҳайкал, меъморлик бир туркум бўлиш»лигини белгилайди.

¹ Қаранг: Фитрат. «Санъатнинг маншай» (келиб чиқиши — Ҳ. Б.) // «Маориф ва ўқитувчи», 1927, 5-сон.

² Ойбек, Мукаммал асарлар тўплами, XIV жилд, 41-бет.

Фитрат назарий умумлашмаларининг умрибоқийлигини таъкидлашдан ўзимизни тийсак ҳам, ҳар ҳолда у санъатга «ижтимоий идеологияни ташувчи» деб қарамаган, балки амалда унинг туб моҳиятини ўргана бориб, жамиятдаги куч ва қудратини ўзича ҳис қилиб, шундай назарий умумлашмаларга келган деб, хулоса қилишимиз мумкин. Чунки, Фитрат санъатнинг турлари, хусусан, сўз санъати бўлган адабиётга таъриф бераркан, кўпроқ сўз санъатининг шарқона маънисидан келиб чиқади ва унинг хусусиятларини инкишоф этишда ҳам асосан, Шарқ шеъриятининг гўзал ва бой тажрибасига таянади.

Китобнинг асосий бўлимларидан бири «Ёзиш қоидалари» деб номланади. Бунда Фитрат ёзувчининг ҳаётга дастлабки нигоҳидан тортиб, бадий асарга сўнгги нуқта қўйилишигача бўлган ижодий жараёндаги асосий босқичларни (мавзу, мундарижа, тартиб, ифода ва услуб) белгилайди. Албатта, бадий асар таҳлилида шакл ва мундарижанинг узвий бирлигига ва уни ташкил этган ҳар бир томоннинг узвлари (мундарижа-мавзу, ғоя ва масала; шакл эса, образ, сюжет, композиция ва бадий тил) муносабатига асосланиб ёндошадиган ҳозирги адабиётшунослигимиз учун бу йўл анча ибтидоий кўриниши мумкин. Бироқ, Фитрат бадий асар таҳлили учун йўриқнома бераётгани йўқ, балки «зеҳний юмуш»нинг натижаси ўлароқ дунёга келадиган ижод жараёнини тушунтиришга ҳаракат қиляптики, бу йўналишда муаллиф келтирган босқичлар ва уларнинг ўзбекона истилоҳлар билан аталиши эътиборга лойиқдир: ғоя — тилак, тартиб — сюжет, ифода — шакл ва ҳоказо.

Масаланинг моҳияти ҳар бир тушунчага муносиб сўз (атама) танлаб, ифода қилишдагина эмас, балки ўша ифода орқали ҳодиса ёки тушунчани китобхонга очиқ ва лўнда қилиб тушунтира билишдадир. Фитрат бу ўринда фақат таъриф бериш билан чекланмай, бадий асарнинг гўзаллиги ва бутунлигини таъминлаган хусусиятлар айни мана шу «мавзу толлаш», «мундарижани тайин этиш», «адиб тилаги»ни ўзига мос «ифода»лар билан «тартиб»ли ҳамда бетакрор «услуб»да акс этиши лозимлигини ҳам талаб қилади. Бу жараёнда ўша талабга риоя қилмаслик, яъни меъёرنинг бузилиши қандай «ифрот» (чегарадан чиқиш)лар етказишини айтади: «бу турли ёзилган ҳикоялар, дostonлар бир

турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юриб боргани учун ўқувчиларни бездирадир, мияга оғирлиқ қиладир».

Қўлланманинг энг аҳамиятли ва назарий жиҳатдан чуқур ёзилган қисми услуб ҳақидадир. «Адабий ҳаётимизнинг султони» (Ойбек) бўлган 20- йилларнинг ўрталарида эмас, ҳатто ҳозирги камолот даврида ҳам ўзбек адабиётшунослигининг услубшунослик деб аталган қисми жуда кам ривожланган. Бир-икки йirik ижодкорлар услубига бағишланган айрим рисоаларни ҳисобга олмаганда, кенг ва чуқур назарий умумлашмалар берадиган рисоалар ниҳоятда оздир.

Фитратнинг бундан ярим асрдан аввалроқ ёзилган қуйидаги сатрларини эслайлик: «Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач, ўзига яраша услуби ҳам борлиққа чиққон бўладур... бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкиндир. Уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқута олгон куч услубдадир.

Эски адабиётимизда «Лайли-Мажнун» достони бор. Буни форс шоирлари, турк шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир ва воқеа бир турлидир. Бироқ форсча-туркча билган бир киши уларнинг форсийларидан Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийдир. Хисравга келгач, Навоийни албатта уларга таржиъ қиладир. Фузулийни кўргач, Навоийнинг «Лайли-Мажнун»ини тоқчага қўйиб, Фузулийни ўқишга мажбур каби бўладир. Мана булар услубнинг ишидир»¹. Мана шундай содда ва аниқ тушунтиришни етмиш йўл давомида соғинмаганмидик, соғиниб кутмаганмидик?! Ҳатто, ижодкор ўзига хослигини ҳам у яратган асарларнинг «ғоявий мундарижасидан келиб чиқиб баҳолаш баробарида буни социалистик реализмнинг шарофати» деб ўрганмаганмидик. Адабиётнинг, санъат асарининг миллийлиги унинг бош сифати эканини била туриб, у ҳақда дарсликларимизнинг энг сўнгги саҳифаларида, шунда ҳам байналмилаллик ва умуминсоний жиҳатлардан сўз очиш учунгина беш-тўртта ноаниқ жумла билан чўчибгина ёзмасмидик? Худди мана шундай назарий тараққиётимиз давомида услубнинг миллий ҳодиса экани, ҳар бир миллатнинг дунёни бадиий ўзлаштиришда орттирган ўзига хос тажрибаси бўлиши

¹ Фитрат. «Адабиёт қондалари». Тошкент, 1926.

мумкинлигини инкор этиб бўлганимизда, ногаҳон яна саҳифалар қаъридан олимнинг сўзлари кутиб турган бўлади: «ёзгувчи-адибнинг зеҳнида мавзуъ ҳам у тўғрида маълумот белгили бир тилнинг сўзлари, гаплари билан ифода этилиши керакдир. Шуни «ифода» этиш билан асар майдониға келаду... Бу кун Элбек, Чўлпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон каби ўзбек адиб-шоирлари бор. Буларнинг «ифода»лари, албатта, ўзбекчадир... мана бунлар ҳар миллатнинг айрича бир услуби борлигини кўрсатадир»¹. Демак, услубнинг миллийлиги, бирор-бир халқ адабиётининг миллийлиги каби ҳаммага ойдин ҳол экан. Ҳар қандай бадий асарнинг миллийлиги, дастлаб ўша миллат тилида ёзилгани ва аввало ўша миллат ёки ўша тилда сўзлашувчилар учун қаратилгани каби ҳодисаларда ойдинлашар экан, ўша миллатнинг воқеа ва ҳодисалар тасвирида бетакрор, фақат ўша миллат эгаларигагина хос ифода йўсини, яъни услуби борлигини била туриб, «миллий услуб» тушунчасига қарши ўт очиб келдик...

Фитрат биз каби бундай эҳтиросларга берилмай, илмий кузатишларини яна ҳам чуқурлаштиради: «Гўзал санъатларда ҳар миллатнинг ўзига махсус услуби бўлгани каби ҳар замоннинг ўзига махсус услуби бордир... Навоий, Бобур, Бойқаролар замонидаги услуб билан Умархон, Фазлийлар замонидаги услуб бир эмасдир... Навоий, Бобур, Бойқаронинг уч ғазалини бир ёнда, Боту, Чўлпон, Элбекнинг уч шеърини бир ёнда қўйиб қарасоқ, ораларидаги услуб бошқалиғи очиқ кўринадир»². Бизнинг адабиётшунослигимиз айни мана шу «замон услуби»ни кўп ишлади, ишлаганда ҳам «ўтмиш адабиётининг қоронғу, тубан ва нурсиз» эканини тушунтиришда айни шу тушунчадан замбаракнинг ўқи сифатида фойдаланди. Бироқ, давр тушунчаси билан ёнма-ён ижодкор шахс тушунчаси ҳам борки, бусиз замон, давр ҳақида фикр юритиб бўлмайди. Ҳатто замон услубини белгиллаган Навоий, Умархон, Чўлпон каби шоирларнинг ижодий ўзига хослигидирки, биз «замон услуби»ни англатишда, уни буюк истеъдодлар номи билан қўшиб айтамыз (Навоий даври, Умархон даври, Чўлпон даври услуби каби). Фитрат буни жуда нозиклик ва изчиллик билан тушунтиради: «... шунинг билан Навоий, Бойқаро, Бобурдан ҳар бирининг ўзига

¹ *Ўша китобда.*

² *Ўша китобда.*

махсус бир услуби бўлгани каби Боту, Чўлпон, Элбекларнинг ҳам ўзларига махсус услублари бордир. Демак, услуб замон билан ўзгаргани каби шахс билан ҳам ўзгарадир»¹.

Олим ижодкор шахс усулубининг ўзига хос сифатларини, аввало, ўша санъаткор яратган асарларнинг ўзига хос сифатларидан келиб чиқиб тушунтирадики, «ҳатто, бир оз чуқурроқ бориб бир кишининг сочимтизим (насрий ва шеърий асарлар — Ҳ. Б.) ёзганида ҳам усулубининг ўзгариб қолганини кўрамиз». Бу ўринда Фитрат ижодкор услубидан у қўллаётган адабий турнинг ифода йўсунига қараб фикр юритмоқдаки, услубий таҳлилда бу муҳим «бекат»лардан саналади. Бу услубий ҳодисани тушунтиришда Фитрат Навоийнинг «Саҳар ховар шаҳи узра...» деб бошланувчи ғазали билан «Маҳбубул қулуб»дан бир насрий парча, Бобурнинг машҳур «Қолдиму?» радифли ғазали билан айни тасвирга яқин «Бобурнома»дан парча келтириб, Чўлпоннинг «Тола йўлларида» шеъридаги туйғулар таҳлили билан «Қор қўйнида лола» ҳикоясидаги йўл тасвирини солиштириб: «Навоийнинг услуби тизимда ҳашаматли оҳанг билан юрадир; сочимда эса оғирлашиб қоладир», деган хулосага келади. Албатта, бу хулоса Навоийнинг бутун ижодига эмас, таҳлил этилаётган асарларигагина тегишлидир. Бироқ, мана шу икки асар ёзилиш йўсунини қиёсан ўрганиш оқибатидаги умумлашмалар, Навоий бошқа асарлари таҳлилида ҳам акс этиши мумкинлигини унутмайлик. Олим эса, яна ҳам чуқурлашади: «Яна бир оз ингичкарак қараганда бир шоир услубининг асарнинг мавзўига кўра ўзгарганини ҳам кўрамиз. Навоийнинг «Лайли-Мажнун»идаги ўйнаб қайнаган услубини унинг «Лисонут-тайр»ида кўриб бўлмайдир»². Демак, услуб айрим хусусий ҳолларда бадий асар мавзуи билан боғлиқ бўлса ҳам, «бирок бу ўзгаришлар (яъни: асарнинг шакли ё мавзўига кўра бўлгон ўзгаришлар) асосий эмасдир. Навоий ҳам Чўлпоннинг услублари тизим-сочимда, ё мавзўига кўра ўзгармак билан уларнинг «ўзлик»ларини (шахсиятларини) йўқотмайди. Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навоийнинг Навоийлиги бу шоирларнинг тизим-сочим асарларида мавзў ўзгаришига қарамасдан кўруниб турадир»³.

¹ *Ўша китобда.*

² *Ўша китобда.*

³ *Ўша китобда.*

Олим англамоқчи бўлган ҳақиқатга энди етиб келдик: миллий услуб ёки замон услуби каби тушунчалар услуб мавзуйига ва шаклга (ифодага) қараб ўзгаргани билан моҳиятан шахс, яъни ижодкор услубидагина ўзининг юксак, комил босқичига кўтарилар эканки, бундай тушунчалараро қиёсий таҳлилдан мақсад айнаи ўша Навоийнинг Навоийлигини, Чўлпоннинг Чўлпонлигини танишга китобхонни даъват этишдир.

Фитрат услуб тушунчаси орқали англашимиз лозим бўлган маъно белгиларини таҳлил қилар экан, бизнинг адабиётшунослигимиз орқали тушунтирадиган юқори услуб, қуйи услуб атамаларини ҳам қўллайди ва бунда «услублари юқори даражадаги шоирлар» (Навоий, Бойқаро, Умархон) билан бир қаторда «сиртдаги дабдабага кўра самимийликни севган, элга қаратиб ёзган» (Яссавий, Қул Сулаймон, Андалиб) адиблар ҳам борлигини айтади. Гарчи «буларнинг услублари билан юқори даража шоирларимизнинг услублари орасида ҳам тоғлар қадар айирма, бошқалиқ» бўлса ҳам, олим ҳеч вақт уларни ўзаро қарама-қарши қўймаган, бирини суйиб, «юқори» деб, иккинчисини «тубан» билмаган. Таассуфки, бунинг радди бўлган фикрларни олий мактаб талабалари учун чоп этилган ҳозирги дарсликларимизда ўқиб қоламиз: «Ёзувчи услуби (стили)нинг шаклланишида унинг қайси табақа ўқувчиларига мўлжаллаб ёзиши катта аҳамиятга эга... Бу — ўрта асрларда адабиётнинг подшоҳлар саройида яратилиб, фақат маълумотли ўқувчиларга мўлжалланганлиги натижасидир. Алишер Навоий асарларининг тили «юқори услуб» деб аталмиш шундай услубнинг намунасидир. Шундай услуб (ўз замонида «олий услуб» деб ҳисобланган баён тарзи) ўзбек адабиётида то XIX асрнинг охиригача катта ўрин тутиб келди, яъни маълум даражада «феодал давр услуби» бўлиб қолди»¹. Ушбу иқтибосга изоҳ бермасак ҳам, зийрак ўқувчи муҳтарам олимимиз ўзи «баён тарзи» деб атаган ҳодисадан катта сиёсий ҳулосалар чиқараётганини англайди. Бу эса, Фитрат назарда тутган «ифода йўсуни» билан «давр услуби» тушунчаларининг етарли фарқланмаслиги оқибатидир.

Маълумки, ижодкор услуби асар тили орқали рўёга чиқади. Тилда ёзувчининг ўзига хослиги ҳам, ҳаёт ҳақиқатини қайта тирилтира олиш салоҳияти ҳам, ба-

¹ *Иззат Султон. «Адабиёт назарияси»*. Тошкент, 1980, 389—390-бетлар.

дий тасвир воситаларидан фойдалана билиш маҳорати ҳам аниқ кўринади. Шунинг учун ҳам услубшунослик ҳам, адабиёт илми ҳам тилшунослик илмининг ажралмас бўлаги каби қабул қилинади. Тилшуносликнинг услубият қисми, аввало, ҳар бир соҳа, шунингдек, илмий асарлар ва бадий адабиётнинг ёзилиш тарзларини фарқлайдики, Фитрат бу борада бундай деб ёзди: «Умуман, жуғрофиё, ҳисоб, ҳандаса каби илмий, фанний масалалар тўғрисида ёзилгон асарларнинг услуби билан адабий, шеърий парчаларнинг услуби орасида кўзга кўринарлик айирма бор. Фанний, илмий асарлардан мақсад туйғуларимизни ўқувчиларга ўтқариб, уларда бир турли ҳаяжон (руҳий тўлқун) қўзғатмоқ эмас, илмий бир ҳақиқатни онглатишдир... Мана шу айирмани кўзда тутиб, адабиёт китобларида услубни «содда услуб», «безалган ё тасвирий услуб» деб икки ажратадирлар»¹. Бу каби илмий ва бадий услуб масалалари бизнинг давримизда кўп ишланган мавзу ҳисобланса ҳам Фитрат услубшуносликда яна ҳам чуқурроқ кузатишлар қилади ва услубнинг «умумий» ҳамда «хусусий ҳоллари» таҳлилига киришади «... шунча ўзгаришган, бир ҳолда турмағур бўлган услубнинг хусусий, умумий ҳолларини ажратиб, аниқлаб қоида шаклида кўрсатмак мумкин бўлмаган бир ишдир. «Оғирдир»². Албатта, бу каби масалаларни ўрганишга бизнинг услубшуносларимиз (тилшунослик йўналишидан борсалар ҳам, адабиётшунослик йўналишидан борсалар ҳам) ҳали етиб келганича йўқ.

Фитрат «услубнинг умумий ҳоллари» деганда «ҳар бир услубда топилиши матлуб бўлган ҳолатлар»ни белгилаб, уларни тузуклик, софлик, оҳанг (оҳангдошлик), очиқлик, уйғунлик каби сифатларга ажратади ва бадий асарда меъёр ва мувофиқликнинг қоидаси даражасига кўтаради. Шу билан бирга, бу «қоидаларга» амал қилмаслик номувофиқликларга, сакталикларга олиб келишини эслатиш билан чекланмай, улардан қутулиш йўлларини ҳам ўз ўрнида эслатадики, ўзбек адабиётшунослигида ҳали бу масалалар Фитрат даври даражасида ҳам ўрганилгани йўқ.

«Услубнинг хусусий ҳоллари» деб Фитрат бизнинг адабиётшунослигимиз бадий тил воситалари (И. Султон) ёки тасвирий воситалар (Н. Ҳотамов) деб тушун-

¹ Фитрат. «Адабиёт қоидалари», Тошкент, 1926.

² Уша китобда.

тираётган адабий ҳодисаларни назарда тутати. Булар асосан бадий асар услубида қўлланилгани учун «услубнинг умумий ҳоллари» каби илмий услубда ишлатилмайди. Сифатлаш, ўхшатиш, истиора, киноя, мажоз, жонлантириш, сўраш, муболаға, ундаш, қаршулик, қайтиш (ружуъ), кесиш ва бошқа воситалар ҳақида мумтоз адабиётшунослигимизда айрим илмий асарлар ёзилгани маълум. Абдурауф Фитрат ҳам булар талқинида ўшандай асарлар сирасидан Атоуллоҳ Ҳусайни китоби¹ни кўрган бўлиши табиий. Бироқ, Фитрат бу ўринда улуг аллома «маънавий санъатлар» деб атаган унсурлар таҳлилига киришибгина қолмай, уларга имкон борича замонавий адабиётдан мисоллар ахтаради ва топанларини мумтоз асарлардан олинган намуналар билан қиёслаб, уларга муносиб баҳо бериб ўтади.

Китобнинг «Сўз ўйунлари» деб аталган бобида муаллиф адабиёт тарихида лафзий санъатлар деб қаралган тажнис, лаффу нашр, сажъ, таърих, муаммо каби ҳодисаларни алоҳида кузатади. Фитрат кузатишлари шу жиҳатдан эътиборлики, бизнинг шеършуносликда ҳамон «лафзий санъатлар» билан «маънавий санъатлар» етарли фарқланмай талқин қилинаётганини сезганданми, улардан бирини «услубнинг хусусий ҳоллари», иккинчисини «сўз ўйунлари» деб атаб, ўртадаги фарқни яна ҳам айириброқ кўрсатишга интилади.

Фитрат асарининг махсус қисми шеърятдаги вазн масаласига бағишлангандир. 20-йилларда кенг истеъмолга кирган, келиб чиқиш нуқтаи назаридан асил турк вазни ҳисобланган «бармоқ» шеър тизими ҳақида дастлабки илмий умумлашмалар қилиш ҳам Фитрат зиммасига тушди. У аввал «бармоқ»нинг хусусиятлари ва қўлланиш имкониятлари ҳақида Ўзбекистон Маориф вазирлигининг Илмий кенгаши (1925)да маъруза қилди ва ўзбек олимлари орасида биринчилардан бўлиб бу ҳақда ўз китобида изчил маълумот берди, бу вазннинг тузилиши ҳақида баҳс юритди. Фитрат бошлаб берган бу йўлдан қатор олимларимиз бориб, махсус тадқиқот² ва мақолалар яратишди, ўз дарслик ва қўлланмалари, луғат ва мақолаларида олим асарларидан самарали фойдаландилар.

¹ Атоуллоҳ Ҳусайни. Бадойиъу — санойиъ. Тошкент, 1981 (форсчадан Алибек Рустамов таржимаси).

² Тўйчиев. У. «Ўзбекистон совет поэзиясида бармоқ системаси». Тошкент 1966.

Шарқ шеърятининг асос пойдеворларидан бири — аруз назариясини, яхши билмаслик, умуман, шеър санъатидан йироқлашиш билан баробардир, деган фикрлар мавжуд. Бу соҳада мумтоз адабиётшунослигимизда кўплаб рисоалар яратилган бўлса-да, Фитрат ўз аса-рида фақат «турк адабиётининг арузи ҳақида маълумот» беришни ният қилади. Гарчи илмда «арузи туркий» номи билан машҳур бўлган Навоийнинг «Мезон-ул-авзон», Бобурнинг «Мухтасар» («Муфассал») асарлари яратилган бўлса-да, биринчидан, ўша даврда уларнинг оммавий нашрлари йўқ бўлиб, иккинчидан, улар кўпроқ форс-араб арузининг шаклий жиҳатларини баён этишга қаратилган эдики, Фитрат айрим ўринларда ҳатто ус-тозларидан Навоийга: «кошки араб арузини ёзганингиз жойида турк вазни, турк мусиқаси тўғрисида китоблар ёзса эдингиз»¹ дейишгача боради. Фитрат туркий адабиётнинг «арузлашиши»ни жуда оддий тушунти-ради: «Бизнинг тилимизга уйғун келатурган вазн ал-батта, миллий вазнимиз бўлган пармоқ (бармоқ) вазнидир. Бироқ, эрон-араб таъсири остида аруз ваз-ни ҳам адабиётимизга кирган, муҳим ўрин олган, му-ваффақиятсиз бир шаклда кенг суратда букунгача да-вом этиб келган... Аруз вазни арабникидир. Араб шу вазнларда шеър ёзган. Ҳижрий 170 йилда ўлган имом Ҳалил ибн Аҳмад бу вазнларни йиғиб, белгили қоида-лар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб оли-ми томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форсий шеърлар учун қабул қилдилар. Бироқ, фор-сий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худ-ди ўзи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Қамчиликларини тўлдирдилар. Ўзларининг миллий вазнларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга кир-гиздилар. Мана шундай қилиб, араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё туркла-ри томонидан қабул этилган аруз шул араб-форс ару-зидир» деб тушунтириб беради ва бу «арузни бизнинг тилга ярамаганлигини» асослашга урунади. Бироқ, не иложки, бизнинг турк тилли шеърятимизга чуқур ўр-нашиб олган аруз тизимини ўрганиш мажбурияти олди-мизда туради. Фитрат айти шу мажбурият билан, «ёл-ғиз ўзбек-чиғатой тизимларида қабул этилганларини-

¹ *Фитрат. «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи». Самар-қанд — Тошкент, 1927. 57-бет.*

гина кўрсатиб ўтишни етарли» топди. Лекин, юқорида тилга олганимиз мажбурийат талаби билан қарийб ўн йилларча муддат ўтгач, олим аруз масаласига қайтиб, «Аруз ҳақида»¹ рисола эълон қилди. Рисола деярли ҳозирги давримизга қадар бу мавзуда иш кўрганлар учун асосий қўлланма хизматини ўтаб келди.

Олим қўлланмада биз мулоҳаза юритган шеърятдаги вазн масалалари, услубнинг умумий ва хусусий ҳоллари таҳлилига киришишдан аввал бадий тафаккур жараёнида фарқланиши ниҳоятда зарур бўлган «ифодалар» — «тизим» ва «сочим» шаклларига тўхталади (услуб ҳақидаги фикрларнинг мантиқий давоми саналган юқоридаги ҳолатларни биз олдинроқ кўриб ўтдик).

Бадий адабиётда икки хил ифода йўсини ёки бошқача қилиб айтганда, бадий нутқнинг икки шакли мажбуриятини Арасту замонидан буён фарқлаб ўрганганимиз: Бу шеърий ва насрий ифодалар бўлиб, Фитрат ибораси билан айтганда, «тизим» ва «сочим»дир. Бу икки ифода ўзаро кескин фарқланиши билан бирга адабиётшунослигимизда уларни адабий тур сифатида қўллаш (эпос ва лирика ўрнига) урф бўлган. Айниқса, ҳозирги адабий жараён ҳақида фикр юритилганда улар шеърят, наср, драматургия каби турларга ажраладики, бу хато тасниф кўп йиллар мобайнида эпос ва лириканинг ўрнига қўлланилаётганига шубҳа йўқдир. Бироқ, ҳар қандай роман (эпик жанрда) шеърий ва насрий йўл билан, ҳар қандай дoston (лиро-эпик жанр) яна ўша икки хил йўл билан, фожиа (драматик жанр) ҳам ўша икки хил йўл билан ёзилиши ҳаммага аён-ку. Шундай экан, наср ва назмни адабий тур сифатида эмас, балки Фитрат айтганидек, «сўзлар, гапларни уюштириб тузилган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун икки йўсундан бирида тузиладир: «сочим, тизим (наср, назм)» тушунтиришни эътиборга олсак, у адабиётшуносликдаги назарий тасниф ва истилоҳ масалаларига қанчалик нозиклик билан ёндошганининг гувоҳи бўламиз. Олим бу ҳар икки «йўсин»ни фарқлаб олгач, форс-араб арузидаги «тизим шакллари»ни (бизнинг тил билан айтганда мумтоз шеърят жанрларини) белгилашга киришади. У мумтоз адабиётда кенг тарқалган ғазал, қасида, қитъа, маснавий, рубоий, туюқ, мустазод, мусаммат (мураббаъ, мухаммас, мусаддас), таржеъбанд ва таркиб-

¹ Профессор Фитрат. «Аруз ҳақида». А. Нозим таҳрири остида. ЎзССР Фанлар Комитети нашриёти, Тошкент, 1936.

банд каби жанрларга қисқача таърифлар беради, машхур шоирларнинг шу жанрдаги энг машхур асарлари мисолида буларни талқин қилади. Фитратнинг бу фикрларини ҳозирги замонавий қўлланмалар билан¹ қиёслаб муаллиф берган таърифларнинг нақадар аниқ ва лўндалиги эътиборимизни тортиш билан бирга у «Сўз ўйунлари» бобида берган «муаммо», «таърих» кабилар юқоридаги китоб муаллифлари томонидан жанр сифатида талқин этилган оддий ўқувчини ҳам ажаблантириши мумкин.

Нисбатан янги саналган «Адабий турлар ва жанрлар» номли жамоа тадқиқотида бу масалаларга аниқлик киритиш мақсадида «Лирик тур жанрларининг мазмун ва шакл жиҳатидан таснифи»да бирмунча аниқликка интилиш сезилса-да, тасниф ўта майдалаштириб юборилади-да, натижада «ғазал», «рубойи», қитъа» кабилар «шакл мазмундорлиги ва тузилишига кўра лирика жанри» деб ҳисобланса, «қасида», «муаммо», «таърих» ва бошқалар «эстетик белги пафос ва муайян мазмун йўналишига асосланадиган жанрлар» сифатида талқин этилганини кўрамиз². Мумтоз адабиётимизнинг Фитрат асарлари орқали қилинган таснифлари бу соҳада ҳам аниқлик киритилишига ёрдам берар, деган умиддамиз.

Ниҳоят, қўлланманинг сўнгроғида адабий асарларнинг турлари сифатида «Лирика», «Томоша» (драма) ва «Ривоя» (эпос) тавсия қилинадики, Фитрат бу каби қатъий адабий турлар таҳлилида ҳам бирмунча аниқликка эришиш билан бирга туркча (ўзбекча), ҳеч бўлмаганда, шарқона атамалар қўллашга ҳаракат қилади. Лекин, бундай ўзбекчалаштириш жараёни ҳозирги кунимизда бўлаётганидек, кўр-кўрона, деярли ҳамма Оврупо сўзларини шарқлаштириш йўли билан эмас, балки айрим тушунчаларни ўзига мос ифодалар билан айтишга интилишнинг натижаси сифатида кўринади. Масалан, Фитрат «драма» сўзи ғарб адабиётшунослигида ҳам адабий тур ва ҳам жанр сифатида қўлланилаётганидан ажабланиб, масалани ойдинлаштириш учун адабий тур маъносидаги «драма» (ҳозирги драматургия) ўрнига «томоша» сўзини, «эпос», «эпопея» сўзлари билан асос-

¹ О. Носиров ва бошқалар. «Ўзбек классик шеърини жанрлари». Тошкент, 1979.

² «Адабий турлар ва жанрлар». Уч жилдлик. 2- жилд. Тошкент 1992.

ли бўлгани учун ҳам, абадий тур номи сифатида «ривоя»ни тавсия этадики, муаллифнинг бу тажрибаси истилоҳларнинг ўндан тўққизи оврупоча бўлган ҳозирги адабиётшунослигимиз учун ҳам ўрناк бўлиши мумкин.

«Адабиёт қоидалари»нинг сўнгги боби «адабиётдаги оқим истилоҳлари»га бағишлангандир. Бунда Фитрат классицизм, рационализм, сентиментализм, романтизм, реализм, символизм, модернизм, футуризм каби тушунчалар моҳиятини жуда оддий қилиб тушунтириб берадики, муаллифнинг бу тушунтиришлари масалага сиёсий тус беришдан хоилилиги билан ҳозирги қўлланмаларимиздаги изоҳлардан ажралиб туради. Бироқ, Фитрат талқинлари бугунги китобхонларимиз учун бирмунча жўн туюлиши табиий. Чунки, олим бу оқим ва йўналишлар пайдо бўлган даврдаёқ уларнинг таснифига киришгани, оддий китобхонга қандайдир тушунтириш беришга интилиб, асосан, шарқ адабиётидангина мисоллар келтириш билан чекланганини зукко ўқувчиларимиз кечирарлар деб умид қиламиз. Бундан ташқари, Фитрат бундан 65 йил аввал яратган қўлланма ҳеч нуқсон ва камчиликлардан холи эмас, деган фикрни айтмоқчи ҳам эмасмиз. Албатта, «беайб парвардигор» деганларидай, бу кичик қўлланмада ҳам бугунги назар билан қаралганда, талай етишмовчиликларни кузатиш мумкин. Бироқ, эзгу ният билан бажарилган хайрли ишнинг аввало гўзал томонларини кўриш мақсадида, улар ҳақида кенг тўхталишни жоиз кўрмадик. Зсро: ўтиб кетган йилларда «халқ душмани»нинг фақат камчилигини кўрсатиб яратилган илмий ишларимиз ҳам талайгинаки, ўқувчилар улардан хабардор чиқарлар, имкон топсалар, ўша ноўрин дашномлар Фитрат асарига қай даражада алоқадор эканини ўзлари тушуниб етарлар, деган умид билан қўлланмани шу кун ўқувчилари ҳукмига ҳавола қилишга журъат этдик.

Фитрат домла Бедил ҳақидаги рисоласида «Бедилнинг китоби катта бир денгиздирки, ҳар ким ўз идишига яраша бундан сув кўтаради», деб ёзган эканлар. Китобхонлар биргина шу китобни ўқиб, уқиб, улуг олим яратган гўзаллик ва фасоҳат денгизидан ҳар ким ақли етганча, «идиши» кўтарганча сув олишларига шубҳа қилишга ўрин қолмаса керак.

Ҳамидулла Болтабоев
филология фанлари номзоди.

САНЪАТ

3*

Адабиёт сўзини тузукгина онглатмоқ учун бошлаб санъат ҳам гўзал санъатлар деган сўзни таъриф қилиб ўтиш лозимдир. Санъат луғатда ҳунар демакдирким: бир нарсани ёхши¹ ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб шунга берилиб, ёхши ишлаб чиқаратурғон бўлса, шу иш унинг санъати бўладир. Бир киши тобоқчиликда², бир киши тикгуччиликда ёхши ишласа, шу иш унинг санъати бўладир. Бу санъаткорлардаги ёхшиликдан мақсад ишга ярамоқдир. Танбур, дутор ясамоққа санъатли бўлган бир кишининг танбур, дутори шунга ёхшироқ ярайдир.

Бу маънодаги «санъат»дан тилакда бошқача бўлган бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чолиш бўлган бир кишини ёхшилаб чолинган бир «Ироқ»³ куйи бу кишининг санъатидир. Бироқ, ёхшилаб чолинган «Ироқ» куйининг тилаги билан ёхшилаб ясалган бир танбур, бир танбурнинг тилаги орасида каттакан айирма бордир. Бошқача айтганда, Ироқ куйининг ёхшилиғи билан тобоқ, танбурнинг ёхшилиғи бир эмасдир. Табоқ, танбурнинг ёхшилиқлари буларнинг ишқа ярағанликларидир. Ироқ куйининг ёхшилиғи эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқинлантирмоқдир. Шунинг учун бунинг ёхшилиғига, ёхшилиқ эмас, гўзаллик дейиладир. Бундай санъатларга эса «гўзал санъатлар» дейиладир.

ГЎЗАЛ САНЪАТЛАР

- 4 Тирик бир кишининг бир кўб тилаклари, истаклари, умидлари, эҳтиёжлари бўладир. Шуларга эришса севинадир, эришмаса қайғурадир. Одам ўзининг тегарасидаки турли воқеалардан, бўлуб турган ишлардан, турли кўринишлардан, бошқа

³ Ҳошиядаги рақамлар китобнинг 1926 йилги нашрининг саҳифаларини кўрсатади.

кишиларнинг бошларига тушкан бахтли-бахтсиз воқеалардан ҳам таъсирланадир: шодланадир ё қайғурадир.

Ҳар ким ўзининг шодлиқли-қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истайдир. Буюк бир шодлиқ кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлиқини ортирадир. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўтқариб, ўзини овунтируган бўладир. Мияси юксалмаган болалар санъатдан хабарсиз кишилар шодлиқли-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, кулуб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадирлар, очиққа чиқариб бошқаларга онглатадирлар-да, шу йўл билан овунтирилган бўладирлар, санъат эгалари эса турли товар (материал)лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришга тирishaдир. Мана шундай «юрак, фикр, туйғу тўлқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби товарлар (материёллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқ» ҳунарига «гўзал санъатлар» дейиладир.

5 Гўзал санъатларда товар (материал) товуш, оҳанг бўлса, гўзал санъат мусиқий бўладир; бўёвлар, чизиклар бўлса, расм бўладир; тош ё бошқа турли маъданлар эса, ҳайкалчилик бўладир; тош, ёғоч, киргич, ганж, турноқ бўлса, меъморлиқ бўладир; тан, муға⁴ ҳаракатлари эса ўйун (танс) бўладир; гап, сўз эса адабиёт бўладир.

1. Мусиқий.
2. Расм.
3. Ҳайкалчилик.
4. Меъморчилик.
5. Ўйун (танс).
6. Адабиёт.

Гўзал санъатларнинг мана шу олти турлари бир-бирлариға яқинлашмоқ эътибори билан икки туркумга айриладир. Адабиёт, мусиқа, ўйун (танс) бир туркум; расм, ҳайкал, меъморлиқ бир туркум бўладир⁵.

АДАБИЁТ

Мана, юқоридаги маълумотдан сўнг «адабиёт»ни шу йўлда таъриф этишимизга йўл очилган бўлди: адабиёт — фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар,

гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир. Бу таъриф адабиётнинг тўғри таърифидир. Шу билан ёзилган асарларга адабий асар дейиладир.

Адабиётнинг иккинчи бир таърифи бир турли тартибга солиниб ёзилгон бутун асарлардир. Бу таърифга қараганда бир тилда ёзилган бутун асарлар шу тилнинг адабиёти бўладир. Ҳам шундай ишлатадирлар: рус адабиёти бойдир. Ўзбек адабиёти камбағалдир, каби.

6 Бироқ бу таърифнинг бизнинг дарсимизга бойланиши йўқдир. Бизнинг адабиётимизга кирган «адабиёт» сўзи биринчи таърифдаги «адабиёт»дир.

Биринчи таърифга кўра адабиёт саналган асарлар ёзмоқ учун кўзда тутилиши лозим бўлган тузуқлар, қонунларга «адабиёт қоидалари» дейиладир.

Бизнинг бу дарсда кўрганимиз шу «адабиёт тузуқлари»дир.

ШЕЪР

Бизда эски мадрасадан қолган янглиш бир фикр бор. Вазн, қофияси бўлган ҳар бир сўз тўдасига «шеър» деймиз. Чунки бурунги форс-араб адабиётчилари шеърни «қофияси, вазни бўлган гапдир» деб таъриф қилар эдилар. Вазн ва қофияси бўлган ҳар бир сўзни шеър деганимизда Сўфи Оллоёрнинг:

Ёзилди форси тил бирла мактуб,
Ақида ту, фуруғу қурби маҳбуб⁶,
Ониким кўрдилар туркий ёронлар,
Дедилар гар дуо қилса эронлар.
Битилса турки тил бирла ақида
Кўнгуллар бўлса ондин орамизда,—

деб ёзган тизмаларига ҳам «шеър» дейиш керак бўладир, ҳолбуки, шу шеър эмас, бир назм парчасидир.

Шеърнинг шеър бўлишига вазн ва қофиянинг ҳеч даҳли йўқдир. Вазну қофияси бўлуб, шеър бўлмаган парчалар бўгани каби вазну қофиясиз (сочим) шеър парчалари-да кўбдир.

7 Чўлпоннинг 'Килеъўпатраси сочим йўсунида ёзилгон; вазн, қофия йўқ. Бироқ бир шеърдир. Ҳолбуки, Сўфи Оллоёрнинг «Саботул ожизин» деган вазни, қофияли кўб парчалари бордирким, шеър дейишқа ёрамайдир.

Чўлпоннинг Килеъупатрасидан:
Ойдин кечаларда сирли Нилнинг бўйларида узун
этакларингни

Майсалар, гуллар устидан судраб юруб, янги

Очиғон, вафо ҳидли нилуфар чечаги узубсан.

Ўзингни елпиб турғучи қўлга чечакнинг фазилат-
ларидан

Гапирганингни эшитдим...

Сўфи Оллоёрнинг «Саботул ожизин» деган асаридан:

Битибдир жомеъи мушкот ичинда,

Набидин сўрди бир сўргучи банда:

Ёмонларнинг ёмони қайси инсон,

Жавобин бермади онда ўшал он.

ЕЗИШ ҚОИДАЛАРИ

Таълиф⁷ белгили бир нарса тўғрисида бўлган фикр-
лар, муҳокамалар сезгулар, туйғуларни тартибга солиб,
сўз билан ифода қилишга таълиф ё тасниф дейиладир.

8 Таълиф ё тасниф атаган адабий юмуш билан
майдонга чиққан нарсага «асар» дейиладир. Бир
асарни ёзганда зеҳнимизнинг юмуши (хизмати)
турли тусларга киради: Ёзувчи — адиб бошда шул
тўғрида ёзилатурғон бир нарсани топадир. Сўнг-
ра шу нарса тўғрисидаги ўйлар, туйғуларни охта-
риб, топиб йиғадир. «Зеҳний юмуш»нинг шу бў-
лимига «ижод» (бор этиш — яротиш) дейиладир.
«Ижоднинг биринчи натижаси асарнинг мавзуъи,
иккинчи натижаси асарнинг «мундарижа»си бўла-
дир. Ондан кейин ёзғувчи мавзуъ тўғрисида йи-
ғилғон маълумотни (асарнинг мундарижасини)
ўз сеҳнида белгили бир тартибга соладир. Бу эса
асарнинг тартиби⁸ бўлади.

Мана шу юмушлар билан ёзғучи — адибнинг зеҳни-
да мавзуъ ҳам у тўғрида маълумот белгили бир тил-
нинг сўзлари, гаплари билан ифода этилиши керакдир.
Шул «ифода» этиш билан асар майдонга келади. Ёз-
ғучининг зеҳнида йиғилган мавзуъ ҳам у тўғрида тар-
тибга солинган маълумот, сўзлар, гаплар билан ифода
этилмаганга асар саналмайдир.

Бу кун Элбек, Чўлпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон
каби ўзбек адиб-шоирлари бор. Буларнинг «ифода»ла-
ри⁹, албатта, ўзбекчадир. Бироқ, у адиб-шоирларимиз-
нинг асарлари ўқулганда ифодаларининг бир-биридан
ўзгачарак бўлгани кўруниб турадир. Демак, булардан

ҳар бирининг ўзига махсус бир «ифода йўсуни» бор. Мана шул ифода йўсунига «услуг» дейиладир.

Демак, ҳар асарда текширарлик бир нарса бор: мавзуъ, мундарижа, тартиб, ифода, услуб. Мана эmdi буларни биртадан текширайлик:

МАВЗУЪ

Адабиётнинг мавзуи бутун табиат, борлиқ дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглаганларидир.

9 Бир томчи сувдан тенгизгача бир учқундан буюк бир ёгингача, кичкина бир япроқдан улуғ ўрмонларгача нима бор эса, ҳаммаси адиб-ёзғувчи учун мавзуъ бўларлик нарсалардир.

Бироқ адиб-ёзғучи ўз асарининг тилагига (ғоясига) кўра мавзуъ толлайдир; қандай бир тилакни кўзда тутиб, қандай бир фикр бермакчи бўлуб асар ёзар эса, шунга кучлирак бойланган бир мавзуъни оладир.

Ёзғучи-адиб томонидан толлаб олинган мавзуъ асарнинг тилаги билан муносабатсиз эса, ёзғучи мавзуъни толлашга янглишилғон бўладир.

МУНДАРИЖА

Адиб асарнинг мавзуъини, асарнинг тилагини бера оларлиқ қилиб толлагандан сўнг унинг тўғрисида маълумот йиғадир. Мавзуъ теграсидаги фикрлар, сезгилар, туйғуларни тўплайдир. Бироқ, уларнинг ҳаммасини ёза-бермайди. Асарда мундарижанинг тўғрилиғи, табиийлиғи лозимдир. Мундарижа ғайри табиий, нотўғри бўлса, асар ўзининг таъсирини йўқотадир.

а) мавзуъ теграсидаги фикрлар, маълумотлар, воқеаларнинг асар тилагига мувофиқ, асарнинг тилагини очиқ қилиб бера олурлик бўлганларини оладир;

б) мундарижадаги асосий қисмларнинг бир-биридан узун, бир-бирига муносабатсиз бўлмаганларини оладир;

10 ж) ¹⁰мундарижа қисмларининг бир-бирига қаршу бўлмаслиғлари, яъни: биртасининг берган таъсирига қаршу бўлмаслиғини энг катта бир шарт қилиб кўзда тутадир.

Мана шул уч шартни кўзда тутуб ёзилган асарда «бирлик» бордир дейиладир. Бир асарнинг мундарижаси мавзуъ билан муносабатсиз ё бир-бири билан ҳеч

турли бойланиш бўлмаса, ё мундарижадан бир қисмининг таъсири бошқа бир қисмининг таъсирига қаршу, тескари бўлса, у асарда бирлик йўқдир дейиладир. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайри табиий, нотўғри бўлса, ўзининг таъсирини йўқотадир. Эски шоирларимиз ўзларининг кеча қайғулари тўғрисида шеър ёзғанда «оҳим алангасидан фалаклар ёнди, Кўз ёшимдан ер юзини сув бости» деб инграмакчи бўладир. Мана ундай сўзлар ғайри табиий, нотўғри бўлгани учун кулунч бўлуб чиқади.

Эски ёзғучиларимиз асарнинг бирлигини сақламоқчи бўлиб, жуда ифротга¹¹ тушар эдилар: Бир ҳикоя ёзғанда «аммор уйёни ахбор ва ноқилони осор андоқ ривоят қилурларким»¹² деб ҳикоя қаҳрамонининг туғилиш кунидан бошлаб ўлишига қадар бўлуб ўтган воқеаларни бир йўсунда, бир турли қилиб қаторлаб тизар эдилар. Бу турли ёзилган ҳикоялар, дostonлар бир турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юруб боргани учун ўқувчиларни бездирадир, мияга оғирлик қиладир. Бундан қочмоқ учун ҳикоя, рўмон, dostonларни турли кўрунишлар, янги-янги фаслларда тузиш лозимдир. Мисол учун Чўлпоннинг («Қор қўйнида лола») деган ҳикоясини олингиз. Бунинг эски шаклда ёзмоқчи бўлганда, «Андоқ ривоят(т) қилурларким», деб бошлаб, «Самандар ака деган бор эди, унинг қизи бор эди, бири қизига совчи юборди. . .»

11 деб воқеаларни қаторлаб тизиб, асарни битирган бўлар эдик. Бироқ, Чўлпон бундай қилмаган. Мундарижани янги-янги тўрт фаслга, тўрт кўрунишга бўлган:

Тўб ўйуни, шайх, тўй, одамларнинг бу тўй тўғрисида фикрлари. Ҳамда ҳикоянинг Самандар аканинг қизи тўғрисида бўлганини сездирмасдан қизларнинг тўб ўйунларини жуда усталлик билан тасвир этишга киришкан. . .

ТАРТИБ

Мундарижа ёхши тартиб этилган сойи асарнинг қиймати ортадир, ёзғучини муваффақ бўлишга яқинлаштирадир. Тартиб мундарижа узра юргузиладир. Шунинг учун мундарижа етарлиқ даражада йиғилиб толлангандан кейингина «тартиб»га кириш керак. Тартиб ёлғуз асар ёзишда эмас, сўз сўйлашда ҳам муҳимдир.

Бир нотик айтмоқчи бўлгани сўзларни қисқача тартиб қилмасдан минбарга чиқуб гапурса, ҳеч бир мақ-

садға ёқинлаша олмай (ди), сўзинда қаёққа боришни билмай гапура берадир, гапура берадир, ҳеч битира олмайдир.

Тартибсиз асар ёза бошлағанларнинг ҳам шу балоға йўлиқишлари андоқдир. Чўлпоннинг юқоридаги ҳикоясидаги тўртинчи кўриниш, яъни: икки йигитнинг кўчада тўй тўғрисида гапуришлари, қоровулнинг-да уларга қўшулиши ортиқча бир фаслдир. Ҳикоя учинчи фаслда битирилса эди, қоровул тилидан онглашилмоқ истанилган эди. Сўзлар очик онглашилган бўлар эди. Ҳикоянинг таъсири ҳам ортган бўла (р) эди.

Мана бундай ортиқча фасллари бўлган асарлар «ёхши тартиб этилган» саналадир.

УСЛУБ

Юқорида сўйладик: бутун ўзбек ёзғучиларининг ифодалари ўзбекча бўлгани ҳолда ҳар бирининг ўзига махсус бир услуби бордир. Бироқ, услубдоғи бу ҳол тубан, кучсиз адиб-ёзғучининг асарларида ўзини очик кўрсата олмайдир. Кучсиз ёзғучиларнинг услублари бир-бирига ўхшаб қоладир. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзадир. Шоир-ёзғучи санъаткорликда кўтарила борган сойи ўзига махсус бир услуб ярата бошлайдир.

Шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлгач ўзига яраша бир услуб ҳам борлиққа чиққан бўладир.

Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкиндир. Уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқута олган куч услубдир.

13

Эски адабиётимизда «Лайли-Мажнун» дostonи бор. Буни форс шоирлари, турк шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир ва воқеа бир ту (р) лидир. Бироқ, форсча-туркча билган бир киши уларнинг форсиларидан «Низомий» ни, ондан кейин «Жомий» ни ўқийдир. Хисравга¹³ келгач, Навоийни албатта уларга таржиъ қиладир¹⁴. Фузулийни кўргач, Навоийнинг¹⁵ «Лайли-Мажнун» ини тоқчага қўйуб, Фузулийни ўқишга

мажбур каби бўладир. Мана булар «услуг»нинг ишидир.

Эски-янги шоирларимиз орасида ишқ, ҳижрон (севги, айрилиқ, йўлида қўб нарса ёзилган, олардаги фикрларнинг бир-бирига ўхшаганлари очиқ кўринадир. Бироқ бу йўлда Чўлпоннинг:

Кетдингми мангуга ташлаб,
Қолдимми қайғуларим-ла?
Ҳижроннинг куйини бошлаб,
Йиғловчи чолғуларим-ла!
Севгимдан сўнгги малаклар
Тўб-тўғри қўкками учди?
Қўнглимдан тоза тилаклар
Ёвнингми бағрига тушди?
Ортиқ сен мендан узоқда
Қўзларни ўйнатасанми?
Ортиқ сен бошқа булоқда
Дилларни қайнатасанми?
Ортиқ сен ундаги боғда...
Ортиқ мен якками қолдим?
Фарёд йўқ... барча жаҳон жим
Ер ютса яхши шу чоқда!...
Кетдингми сен мени ташлаб,
Қолдимми қайғуни бошлаб¹⁶?

деб йиғлагани бутунлай янги нарса каби севилиб ўқиладир. Бу-да услубнинг ҳунаридир. Услугдаги бу ҳол тубан, кучсиз адиб-ёзғучиларнинг асарларида ўзини очиқ кўрсата олмайди. Кучсиз ёзғучиларнинг услублари бир-бирига ўхшаб қоладир. Улар оддий услубда, умумий тил услубида ёзадир. Шоир ёзғучи санъаткорликда қўтарила борган сойи ўзига махсус бир услуб ярата бошлайди, шоирнинг хаёл, ўй, тушуниш шакллари тугал, комил бўлган, уларга яраша бир услуби ҳам борлиққа чиққан бўладир. Гўзал санъатларда ҳар миллатнинг ўзига махсус услуби бўлгани каби ҳар замоннинг ўзига махсус услуби бордир.

Шеърда форс услубига берилиб қолган Алишер Навоий ўзининг «Мажолис» деган¹⁷ китобида баъзи шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзганда «туркона» ёзадир, «туркона шеърлари бор» деб кўрсатадирким, бу «турку услубида ёзадир» демакдан бошқа нарса эмас.

Оврупо санъаткорларининг-да баъзи бир асарлари-

да руҳимизга яқинлиқ сезилганда «бу шарқ услубига ёқинлашибдир», деб мақтаймиз.

15 Мана бунлар ҳар миллатнинг айрича бир услуби борлигини кўрсатадир. Ўзимизнинг ўзбек чигатой адабиётини олиб қараганда жуда очиқ кўринадирким: Навоий, Бобур, Бойқаролар замонидаги услуб билан Умархон, Фазлийлар замонидаги услуб бир эмасдир.

Умархон замонининг услуби билан Муқимий, Авлоний замонидаги услуб ҳам буқунги янги адабиётимизнинг услуби бошқа-бошқа услублардир.

Навоий, Бобур, Бойқаронинг уч ғазалини бир ёнда, Боту, Чўлпон, Элбекнинг уч шеърини бир ёнда қўйиб қарасақ, оралардаги услуб бошқалиғи очиқ кўринадир. Шунинг билан Навоий, Бойқаро, Бобурдан ҳар бирининг ўзига махсус бир услуби бўлгани каби Боту, Чўлпон, Элбекларнинг ҳам ўзларига махсус услублари бордир. Демак, услуб замон билан ўзгаргани каби шахс билан ҳам ўзгарадир. Ҳатто, яна бироз чуқурроқ бориб, бир кишининг сочим-тизим¹⁸ ёзганида ҳам услубнинг ўзгариб қолганини кўрамиз. Навоийнинг услуби тизимда ҳашаматли бир оҳанг билан юрадир, сочимда эса оғирлашиб қоладир. Яна бир оз ингичкарак қараганда бир шоир услубининг асарнинг мавзўига кўра ўзгарганини ҳам кўрамиз. Навоийнинг «Лайли-Мажнун» даги ўйнаб қайнаган услубини унинг «Лисон ут-тайр»ида кўриб бўлмайди. Бироқ, бу ўзгаришлар (яъни: асарнинг шакли ё мавзўига кўра бўлган ўзгаришлар) асосий эмасдир. Навоий ҳам Чўлпоннинг услублари тизим-сочимда, ё мавзўига кўра ўзгармак билан уларнинг «ўзлик»ларини (шахсиятларини) йўқотмайди. Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навоийнинг Навоийлиги бу шоирларнинг тизим-сочим асарларида мавзў ўзгаришига қарамасдан кўруниб турадир.

Булардан бошқа услубнинг синфига кўра ўзгариши бор:

16 Бизнинг Ўрта Осиё ҳижрий тўртинчи асрнинг¹⁹ сўнгларида бошлаб ислом-эрон маданияти таъсирига қаттиғ берилган. Ислом маданияти билан озиқланувчи бир мадраса — сарой гуруҳи пайдо бўла бошлаган. Бу синфнинг энг ҳашаматли кунлари, олтуин даври машҳур жаҳонгир оқсоқ Темур ҳам унинг болалари замонида бўлган, ҳижрий тўқ-

қизинчи асринг²⁰ бошларидағина «Юсуф-Зулай-
ҳо»сини ёзган Дурбекдан Навоий, Бобур, Умархон,
Фазлийларгача, олардан замондошимиз бўлган Муқимий,
Қамийларгача етишган бир турли шоирлар бор.
Булар ҳалиги эрон-ислом таъсири остида қолиб, сирт-
дағина қурилган дабдабалар, ҳашаматларни севгучи
сарой-мадраса синфига қаратиб шуларга ўқутғали ёзар
эдилар. Булар ўзларини юқори синф атаган аристократ
шоирларимиз эдилар. Шулар билан бирликда, буларни
сиртдаги дабдабаларига қаршу ўзининг ёлғузғина са-
мийийлиги билан ўзини сақлашган тиришқон бир ада-
биётимиз бор.

Булар халқ орасидан чиққан, халққа, кўпчиликка
қаратиб ёзган, сўйлаган шоирларимиз, бахшиларимиз-
нинг асарларидир.

Аҳмад Яссавий, Қул Сулаймон ҳикматлари, Машраб
шеърлари, ким томонидан ёзилгани онглашилмаган
«Аҳмадбек», «Зуфунун» дostonлари, Хивада Андалиб
исмли бир халқ шоири томонидан ёзилган «Юсуф-Зу-
лайҳо» шу қаторга кирадир. Булар ҳамки синфга, са-
рой-мадраса синфлариға қаратиб ёзмаганлар. Кўпчилик-
ка сиртдаги дабдабага кўра самийийликни севган эл-
га қаратиб ёзганлар. Шунинг учун буларнинг услублари
билан юқори даражада шоирларимизнинг услублари
орасида ҳам тоғлар қадар айирма, бошқалиқ бордир.
17 Навоийнинг тизим асаридан:

Саҳар ховар шаҳи чарх узра ким хайлу
ҳашам чекти,
Шиоъи хат била кўҳсор уза олтун олам
чекти.
Қазо фарроши чекти субҳи сиймин бир
супургисин²¹,
Музаҳҳаб парларин андоқ, ки товуси
ҳарам чекти.
Муаззин Қаъба токи узра кул бонг самад
урди.
Бараҳман дайр айвонда оҳанг санам
чекти.
Яқо чок этти гоҳи субҳ ул мотамгаким ошиқ,
Бу мухлик шоми ҳижрон ичра юз хубони ғам
чекти.
Замони кулди ул ғофилга ким, даврон ситам
тигин,

Анго урмоқни онглаб ўзгага тиғи ситам чекти.
Хушо улким, мунингдек чоғ, вафосиз умрни

онглаб,
Сабухий жомини аҳбоб бирла дамбадам чекти.

Навоийнинг сочим асарларидан²²:

«Тоғ, тоғ ниёз рафъидан сўнгра фоф, фоф ихлос юзидан
маъзур улким: бу фаслдаким наврўз насимининг мушк-
безлиги булут мизожин ҳавойи қилибтур; лоладек сав-
дойилиқдан тоғ ҳавоси, булутдек ҳавойилиқдан қиё сав-
доси бошқа тушти».

18 Бобурнинг тизим асарларидан²³:
Даҳрнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму?
Мени хор эт(т)ию қилди муздаъини парвариш,
Даҳридунпарварнинг ўзга муддаоси қолдиму?
Мени ўлтирди жафоу жавр бирла ул қуёш,
Эмди тиргузмак учун меҳри вафоси қолдиму?
Ошиқ ўлғач кўрдим ўлўмни ўзимга, эй рафиқ,
Ўзга кўнглимнинг бу оламда ҳавоси қолдиму?
Эй кўнгил, гар Бобур ул оламини истар, қилма айб,
Тангри учун де, бу оламнинг сафоси қолдиму?

Бобурнинг сочим асарларидан («Бобурнома»дан)²⁴:

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нарсалар айтур эди. Уднинг торини икки қилиб бир чолибдур. Айби бу эдики, бизёр ноз ила чалур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур. Такаллуф қилиб ҳам ёмон-ёмон чалур; ҳам созини келтурмай ярамас соз келтирур.

Шайбоний фаҳмлар. Буюрурким: суҳбатда ўқ-ғалаба «гардани» урар. Шайбонийхоннинг одамда бир яхши ишиким бор, будур...

Умархондан²⁵:

Эй кўнгул, ҳолингни ёшурмоққа имкон
қолдиму?
 Фош бўлмай ишқ сирри ҳеч пинҳон
қолдиму?
 Фурқати шомида аҳволимни сўрмай,
ай рафиқ,
 Ким: «Сенга Лаълидан айру тушкани
жон қолдиму?»
 Дема сунбул: «Ман киби ҳолинг надан
ошифтадир?»
 Зулфига нисбаттопан бўлмай паришон
қолдиму?
 Чатр урмиш жисм оро кўнглим қуши
товусдек,
 Кўнглима билмамки асру доғи пинҳон
қолдиму?
 Кўзгу изҳори таҳаййур айламиш мендек,
Амир,
 Бир боқиш бирга онинг юзига ҳайрон
қолдиму?

Чўлпоннинг тизим асарларидан²⁶:

«Тола йўлларида. . .»
 Тола йўлларида юриб борамен:
 Ҳар япроқ бошимда битта елпиғич,
 Юмшоқ ел. . .
 Юзимни буруб юрамен,
 Ҳисларим ел каби енгил ўйнағач. . .
 Қичкина ариқнинг пастак шовваси,
 Майин товуш билан «шов»лаб турадир.
 «Ай, қўпол шаҳарнинг жанжал-ғовғаси,
 Тола йўлларида мен бораман!» дейдир.
 Тола йўлларида телбалар каби

Эртадан кечгача мен ҳам чопамен.
 Афсоналардаги дар-бадар каби
 Кимсасиз ерларга қўюн очамен,
 Кимсасиз ерларда сирлар айтилди,
 «Ғафлат» уйқусидан уйғониб кетдим.
 Янги нашидалар дилга бетлади,
 Уларда туганмас маъни дарж этдим.

Шовва товушлари эркин шеъримга
Олтун қанот тоқди афсоналардан;
Олқишлар қўзғалди гул-лолалардан,
Ўзлик ёт кўрунди турган еримга. . .

Ўзликдан ташқари бир дунё кўрдим. . .
Иккимиз ўшанда оқиб борамиз,
Фоний қирғоқларни йиқиб борамиз,
Ҳақиқий «бирлик»га шунда йўл бўлдим!

Шу он. . . «Ўзлик»ларни уруб борамен,
Тола йўлларида юруб борамен! . . .

Чўлпоннинг сочим асарларидан²⁷:

Самандар ака уйига келгунча кўнглидаги туйғулар
билан тортишиб келди. Ўзининг пири — устозига тузук-
гина, каттагина, иложи бўлса, бошқа муридлар бера
олмаган бир нарса бермакчи эди. Бироқ, уйда арзигу-
дек бир нарса йўқ, арзийтурган нарсалари бўлса, бар-
часи қарзга кеткан. . .

21 Кўб ўйлади. Бироқ, ҳеч бир нарсага кўнгли
ҳарф топмади, агар илгариги вақт бўлса, олақаш-
қани тутар эдим. . . Кўнгли оғриди; бир замонги
бойликлари, давлатлари эсига тушди. Олақашқа-
си, тўриқ йўрғаси, бўйи тевадек Масков зовут
оти. . . уч файтун, ер-суви. . .

Унча-мунча беришни ўзига эп бўлмади. Бошқа нар-
саларни босиб кетгундек бир нарса беришка ўйлар эди.
Элбекнинг тизим асарларидан:²⁸

Бибихоним мадрасаси

«Ўтмишдан эсдалик», дедим буни мен
Чиндан-да эсдалик учун яшар;
Қув-қувлаб рақс урган бир кўб кўкарчин,
Менга ўтмишлардан эртак айтишар.

Бир замон кўкларга қанот ёзган бу
Севишли муҳташам, ҳайбатли бино,
Емирилиш соатин кутгандай бўлуб,
Кўрунур кўзларга қайғилиғина.

Ер юзин титраткан зўр ботирларнинг
Ўлгач қолдирғучи суякларидай,

Ер узра тўпланган киргич йиғини
Юракка урадир алам тиғини.

Нетайин билмаймен мен ҳеч йиғини!
Билсайдим бошлардим йиғи-сиғини!
Кўзим ёш ўрнига олов сочадир,
Йимрик ўринларға қўйнин очадир.

Олтин-ла ёзилган таърих бетига
Қарайдир, ўзига боблар очадир.
Ўқийдир; бул бобда бундайин маъни:
«Ҳар бир иш бир ҳолда қолмағай», яъни:
Ҳар бир камчилик қолмас мангулик;
Бир кун чиққуси яна янгилик. . .

Эл шоири Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо»сидан:

Кўрмасам бир замон тоқатим йўқдир,
Мени зор ингратиб, қўзим, айрилма.
Сен кетарсан, мен қолурман зор йиғлаб,
Ҳижрон ўти бирлан бағримни доғлаб,
Қайси бир ошнодин сени сўроғлаб,
Шунқорим, лочиним, қўзим, айрилма.

- 23 Мана шу ўрнаклар²⁹ Навоий замони, Умархон замони ҳам бу куннинг услублари орасидаги айирмани кўрсатгани каби бу шоирлардан ҳар бирининг ўзига махсус бир услубини ҳам кўрсатадир, ҳам оларнинг тизим-сочим асарларидаги ўзгариш кўриниб турадир.

СОЧИМ, ТИЗИМ

Сўзлар, гапларни уюштириб тузилган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун, икки йўсундан бирида тузуладир:

Сочим, тизим (назм, наср)

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланмасдан, белгили бир ўлчов билан ўлчанмасдан тарқалиб, сочилиб тузилган эса ул асар «сочим» йўсунида тузилган бўладир: Мисол, Қампирнинг қариған, қуриған кўзларидан йироқ-йироқ ерлардан икки томчи ёш келди. Бутун танини, мучаларини босиб, эзиб, синдириб келган у икки томчи ёшни энги билан артғандан сўнг отаси ҳам шундай қизим. . . дейди. (*Чўлпон*)³⁰.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланиб, белгили бир ўлчов билан ўлчаниб тизилган бўлса, у асар «тизим» йўсунида тузилган бўладир.

Юракда умидлар амаллар,
Тузумсиз қароғни босаркан
Нега мен чақмоқдек югурмай?!
Эскиган, чуруган тамаллар,
Йўқликка эгри йўл босаркан
Нега мен ундан юз ўгурмай?!
(Боту)³¹

- 24 Тизимнинг ҳар бир кесиги бир «мисраъ» бўлуб, ҳар икки мисраъи бир «байт» аталадир. Ботунинг юқоридаги тизим шеъри олти мисраъ ёки уч байтдир³².

Тилларнинг оҳанг эътибори билан бир-бирида бўлмаган ҳоллари бордир. Рус тилида «босим» (ударение) бор³³. Бунинг сўз орасидаги ўрнини қоида билан билиб бўлмайдир. Сўзнинг охирида, ўртасида ўринлашади. Бутун турк тилларида эса «босим» сўзнинг охирида бўлади. Босими охирида бўлмаган сўзлар жузда оздир.

Форсийча ё арабчада қай бир чўзғини «тўрт чўзғи» каби чўзиш мумкиндир. Ҳар тилнинг ўзига махсус бўлган бу ҳоллари бу тилнинг «tizim» (наsr) усуллариға кучли таъсир қиладир. Шунинг учун ҳар тилнинг шу ҳоллариға уйғун бўлган «tizim ўлчови» «пармоқ (бармоқ) вазни» аталган ўлчовдир³⁴.

«Пармоқ вазни» бутун турклар учун-да, биз ўзбеклар учун-да миллий вазндир, мусулмонлардан бурун бутун турк шоирлар шул «пармоқ» вазни билан тизимлар, шеърлар ёзар эдилар.

- :25 Мусулмонлиқдан сўнгра турклар орасида, шаҳарларда, сарой теграларида араб-форс маданиятиға берилган, шунинг таъсири билан етишкан бир синф (хос синфи) туради (пайдо бўлади). Бу синфдан етишкан мадраса-сарой шоирларимиз араб-форс адабиёт мактабларидан етишкан кишилар эдилар, булар араб-форс тилларининг ҳалиги «мадд»лик³⁵ оҳангига уйғун бўлган «аруз» вазнини қабул қилдилар ҳамда ўз шеърларини, ўз тизимларини шул вазнда ёздилар. Шундай бўлуб, араб-форснинг аруз вазни биз туркларнинг-да бир синф шоирларимиз учун тизим ўлчови бўлди.

Миллий вазнимиз бўлган пармоқ вазни буларнинг орасидан чиқди. Миллий вазн, пармоқ вазни бу самъ-

аткор шоирларимиз орасидан чиққан бўлса ҳам йў-қолмади, ўлмади. Эл-улус аро ёйилиб қолди, эл-улусимиз ўзининг қўшуқларини, ашулаларини шул вазнда айттилар, дostonларини шул вазнда ўқудилар. тингладилар. Араб-форс маданияти таъсири остига киргандан замонамизгача (ўн икки мулчар — аср чамасида) бизнинг тизим ўлчовимиз шу ҳолда давом этти: араб-форс мадрасасида етишкан сарой шоирлари, хос синфига махсус шоирлар аруз вазнида ёзуб ўқудилар. Араб-форс адабий руҳига бўйинсинмаган эл шоирлари, турк бахшилари пармоқ вазнини берк тутдилар. Шу билан юрдилар. Шундай бўлиб, ўзбекларда-да тизим ўлчови икки турли бўлиб қолди: биринчиси, ўзимизнинг миллий вазнимиз бўлган пармоқ вазни, иккинчиси, араб-форс ўлчови бўлган аруз вазни.

ПАРМОҚ ВАЗНИ

Миллий вазнимизда асос сўз бўғимларининг саноғидир. Бир байтнинг биринчи мисраъи неча бўғум эса, иккинчи мисраъи ҳам шунча бўғум бўладир.

26 Бўғимларнинг ҳарф³⁶, чўзғи³⁷ сонларига эса аҳамият берилмайдир.

Бир ҳарфли бўғум билан икки ҳарфли бўғум баварар саналадир.

Бир байтнинг вазнини кўрмакчи бўлганда, биринчи мисраъ бўғумларини пармоқ билан санаб ўқиймиз. Сўнгра иккинчи мисраъи бўғумларини санаймиз, баварар келса вазн тузукдир деймиз. Бу вазни «пармоқ вазни» дейишимизга сабаб шудир:

Кўнглимда бўлган севги тамуғи:
Дардли кўнглимнинг севган озуғи,
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,
Тириклигимнинг сўнар ёруғи³⁸.

Ботунинг мана шул икки байтининг вазнини кўрмакчи бўлганда шундай қиламиз:

Кўнг-лум-да — бўл-ған — сев-ги — та-му-ғи — 10
Дард-ли — кўнг-лим-нинг — сев-ган — о-зу-ғи — 10
Бу — та-муғ-да-ги — о-лов-лар — сўн-са — 10
Ти-рик-ли-гим-нинг — сў-нар — ё-ру-ғи — 10

Кўринадурким, Ботунинг юқоридаги шеърининг ҳар мисраъи ўнлар бўғумдандир. Демак, бу шеър пармоқ вазнининг «ўнлик» қисмидандир. Масалага шу билангина тўхтамаймиз. Ҳар мисраънинг ўрта ерида бир-икки туриш ўрни бўладирким, биз мунга «туроқ» деймиз.

Бир мисраънинг бўғумларини «туроқ»ларини санаганда шул «туроқ» ларни кўзда тутамиз.

27 Туроқнинг икки ёғида бўлган бўғумларни айри-айри санаймиз:

Кўнглимда бўлгон — севги тамуғи 5+5

Дардли кўнглимнинг — севги озуғи 5+5

Демак, Ботунинг бу ўнлик тизмаси ($5+5=10$) шаклида экан. Вазнда кенглик истаганлар шу «туроқ» масъаласига аҳамият бермайдилар. «Вазнда бу қадар ингичкалик шоирнинг илҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайдир», дейлар. Бу сўз тўғридир. Бироқ, биз бундаги мисолларимизни туроқлари билан кўруб чиқишни муносиб кўрдик. Бизда пармоқ вазни тўртликдан ўн олтиликкача бўладир. Мисоллари шулардир:

Т ў р т л и к:

Ўлган келмас,

Ўчқон ёнмас.

(Эл сўзи)³⁹

Б е ш л и к:

Ёш қиз юзини,

Қора кўзини

Кўролмадим мен.

(Боту)⁴⁰

О л т и л и к:

Яхши топиб сўйлар,

Ёмон қопиб сўйлар.

Е т т и л и к:

28	а) Чархим таноб — ташлайдир,	4+3
	Бир балони — бошлайдир.	4+3
	б) Сув келар — гулдир-гулдир,	3+4
	Севганим — қизил гулдир.	3+4
	Севганим — топилмаса,	3+4
	Ўлганим — ўшал кундир.	3+4

Шоиримиз Чўлпон еттиликнинг икки турининг оғир-роғини оралаштириб шеър ёзган⁴¹:

Мен кучли — менда исён,	3+4
Мен тўлқун — менда туғён,	3+4
Кўпурарман — тошарман.	4+3

С а к к и з л и к:

Кел ўтирғил — сажда қилғил,	4+4
«Лот, монатка» — банда бўлғил,	4+4
Ё жонингдан — умид узғил,	4+4
Ёш ўғлон — келганинг надир?	3+5

(«Зайнулараб»)⁴²

Т ў қ қ и з л у қ:

Юракда — умидлар — аламлар,	3+3+3
Тўзимсиз — қароғни — босаркан,	3+3+3
Нега мен — чақмоқдай — югурмай.	3+3+3

(Боту)⁴³

Ёлғузликларда — чидагандим,	5+4
Чунки мен сени — ўйлагандим.	5+4

(?)⁴⁴

У н л и к

Отимдир ўғуз — билинглари аён,	5+5
Номимдир Хисрав — билинглари яқин.	/ ? /
Эрка малак — аччиғланмам сенга,	4+6
Учурсанг-да — кўкка юрак кулин.	4+6

(Ф.)⁴⁵

У н б и р л и к:

Ўтрук бўйидаги — барча ту/р/кманлар,	6+5
Дўстим, хабар бергил — омон-эсонми?	(?)

У н и к к и л и к:

Сўзим қаттиғ — тилим аччиғ — ўзим золим,	4+4+4
--	-------

Ғариб жоним — сарф айлайсан — йўқдур	молим.
--------------------------------------	--------

(Яссавий)⁴⁶

Узун, узун арғамчи — йўлда ётарми?	
Эсизгина Маллахон — гўрда ётарми?	7+5

(Ашула)

Кечаги қайнашлар — пасайган бўлса-да,

Кечаги ҳужумлар — сусайган бўлса-да, 6+6
(Боту)⁴⁷

У н учлик:

Салом сенга, малакларнинг — улуғ раҳбари,
Билим, ҳикмат кўкларининг — нурли ҳулкари.
8+5
(Ф.)

У н тўртлик:

Дунё, дунё, сан дунё — кимга вафо қилибсан?
Сендан вафо кутганга — сен қўб жафо
қилибсан.
7+7

Уқтириш: бир ўн тўртлик мисраъ икки (мисраъ-
лик) еттилик мисраъ бўла олгани учун бу вазнда оз
ёзиладир.

У н бешлик:

Гўзал юлдуз — еримизнинг — энг қудратли —
тувгани,
Нега биздан — қочиб мунча — узоқларга —
тушубсан.
4+4+4+3
(Ф.)⁴⁸

У н олтилик:

Гашт этдим тоғу тузлари, кўрдим ажойиб
қизлари,
Бизнинг ернинг канизлари — ҳур ила ғилмон
мани зор.
8+8

Уқтириш: ўн олтилик вазнининг мисраълари жуда
узундир; ҳамда ҳар бир мисраъи иккита саккизлик мис-
раъ бўларлиқдир. Шунинг учун бу вазнда оз ёзила-
дир.

Эмди аруз вазнини кўрайлик.

АРУЗ

Юқоридаги фаслларда сўйлаганимиз каби тизим-
да вазн масаласини миллат ўз тилининг баъзи хусу-
сиятларига кўра ҳал қилгандир. Бизнинг тилимизга
уйғун келатурган вазн, албатта, миллий вазнимиз бўл-
ган пармоқ вазнидир. Бироқ эрон-араб таъсири остида
аруз вазни ҳам адабиётимизга кирган, муҳим ўрин олган,

муваффақиятсиз бир шаклда кенг суратда букунгача давом этиб келган. Сўнг кунларда ёш ўзбек адабиёти замонида ўз ўрнини яна пармоқ вазнига топшириб, орадан чекилмоқдадир.

31 Аруз вазни арабникидир. Араб шу вазнларда шеър ёзган. Ҳижрий (170-нчи) йилда ўлган имом «Ҳалил ибн Аҳмад» бу вазнларни йиғиб, белгили қоидалар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб олими томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форсий шеърлар учун қабул қилдилар. Бироқ, форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди ўзи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тўлдирдилар. Ўзларининг миллий вазнларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргиздилар.

Мана шундай қилиб, араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қабул этилган аруз шул араф-форс арузи дир. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қачон қабул этилгани аниқ эмас. Бироқ ҳижрий 462 да Қашқарда ёзилган машҳур «Қутадғу билик» китобининг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўладур.

АРУЗ УСУЛИ

32 Юқорида айтилган эдиким: бизнинг пармоқ вазнимизда пармоқ асоси сўз бўғинларидир. Бизда тизим ўлчови сўз бўғимларининг санашидир. Аруз ҳам шундайдир. Аруз ҳам асос қилиб сўз бўғинларини оладир. Бироқ у чўзғиларнинг узунлик, қисқалиғини ҳам кўзда тутадир. Бир неча сўз бўғимлидир. Ҳар бўғумида неча ҳарф, неча чўзғи бор? Чўзғилари узунми, қисқами? Мана, араб-форс арузининг текширгани шулардир. Бу текшириш жуда айланмали йўл билан борадир. Араб-форс арузчиларининг бу айланмали йўлларини мунда чизиб кўрсатмак фойдасиз, кулунч бир иш бўладир. Шунинг учун биз уларнинг туб тилакларини ўз йўлимиз билан онглатарга тиришамиз.

Арузчилар сўз бўғимларининг асосан, шу қисмларга ажратганини кўзда тутадилар: а) бир ҳарф,

бир қисқа чўзғили бўғум: **ма, ба** каби;* б) бир ҳарф бир узун чўзғили бўғум: **ё, бу** каби; ж) икки ҳарф, бир қисқа чўзғили бўғум: **гал, бул** каби; д) икки ҳарф бир узун чўзғили бўғум: **форсча шоҳ, хўб** каби**.

Аруз билан ёзилган бир тизимнинг вазнини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғумида неча ҳарф қандай чўзғи борлигини текшириб турмоқ, албатта, оғирдир.

Шоирни (нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қилади. Арузчилар мана шу оғирлиқдан қутулмоқ учун юқоридаги чўзғи тақсимни кўзда тутуб, ф, ь, л, н, т, с ҳарфлари ҳам узун-қисқа чўзғилардан ўлчов сўзлар тузганлар:

«**Қа-ни-сен — фаъ-лун**», «**кел-дим — фаъ-лун**», «**кел-дим — бу-кун мус-таф-ий-лун**» каби. Мана шу ўлчов сўзларига арузнинг усуллари дейилади.

Аруз усуллари арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартиб кўпайтирганлар.

33 Бу ўн усул ўзгартмалари билан жуда кўпаяди. Биз бу ерда ёлғуз ўзбек-чиғатой тизимларида қабул этилганларинигина кўрсатиб ўтишни етарлик топдик.

Ўзбек-чиғатой тизмаларида араб-форс арузидан олинган ўлчов сўзлари — аруз «усуллари» шулардир:

Мафъулун — мафъыйлун ⁴⁹	Муфтаълун — муфт-алиълун (тузатиш).
Фаъулун	Фоилун
Мафъулу	Фаъилотун
Мафойилун	Фаул
Мафоййлу	Фаълу
Фаал	Фоилоту
Фоилотун	Фаъ — фовъ
Фаилун — фаълун — файлун	Мустафълун
	Мустафъыйлун

Буларнинг маънолари йўқдир. Ёлғузгина «ўлчов» сўзларидир. Бир тизимни ўлчаганда шулардан бир қанчасини қаторлаб қўйиб ўлчайдириллар. Мисол учун Бобурнинг шу байтини ўлчаб кўрайлик:

* Форс-арабнинг *учун* чўзғиси ўзбекчада йўқдир. Шунинг «мадд» (—) билан кўрсатишга мажбур бўлдим.

** Арузчилар «Аруз усулининг руқнлари» деб сўзларни «сабаб, ватад, фосила» исмлари билан учка ажратадириллар. Мен форс адабиётининг аруз қисмини ёзғонда бу тақсимни асоссиз кўруб, юқоридагича тақсим қилгон эдим.

Вазни: Мофойилун, мафойилун, фаъулун

Сени кўрмай йироқдин зор бўлдим,
Бир оз ёд эт йироқдин зорларни⁵⁰.

У л ч а ш й ў л и: Сени кўрмай — мафойилун; йироқдин зо — мафойилун — р бўлдум — фаъулун.

Бир оз ёд эт — мафойилун; йироқдан зо — мафойилун; — рларни — фаъулун.

Арузчилар юқорида кўрганимиз ўлчов сўзларидан турларини турли тартибда бирлаштириб, аруз «баҳр» ларини тузганлар.

Аруз истилоҳида «баҳр» вазн туркуми демакдир. Ҳар «баҳр»да бир-бирига яқин кўб вазнлар бордир. Араб арузида ўн олти баҳр бордир⁵¹:

35	1. Мадид	9. Мужтасъ
	2. Тавил	10. Муктазаб
	3. Басит	11. Музориъ
	4. Вофир	12. Ҳафиф
	5. Комил	13. Мунсариҳ
	6. Рамал	14. Сариъ
	7. Ражаз	15. Мутақориб
	8. Ҳазаж	16. Мутадорик

Форс шоирлари араб арузининг ўн усулидан бештасинигина ўзгартмалари билан қабул қилганлар. Арабнинг 16 баҳридан бошдағи бештасида оз шеър ёзганлар. Ҳамда ўз миллий вазнларини «жадид», қариб, мушоқил исмли уч баҳр остида йиғиб, ҳалиги 16 баҳрга қўшганлар⁵².

Шул йўл билан араб-форс арузидаги баҳрларнинг сони ўн тўққузга эришган.

Чигатой-ўзбек шоирлари эсалар, бу баҳрларнинг ҳаммасидаги ҳамма вазнларда шеър ўқуғанлар. Ўзларига қулай қурулған баҳрларнинг баъзи вазнларинигина ишлатганлар.

Чигатой-ўзбек адабиётида ишлатилган аруз вазнлари шулардир:

I

БАҲРИ КОМИЛДАН БИР ВАЗН

В а з н и: мутафоилун, мутафоилун, мутафоилун (мутафоилун)

Ҳами зулфи, орази даврида магар ул қамарки бу ҳоладур,

Юракимда фурқати зўридин ишим оҳу дард ила
ноладур.

У л ч а ш й ў л и:

Ҳами зулфи о — мутафоилун, — рази даврида —
мутафоилун, магар ул қамар — мутафоилун, ки бу ҳо-
ладур — мутафоилун, Юракимда фур — мутафоил-
лун, — қати зўридин — мутафоилун, ишим оҳу дар —
мутафоилун, — д ила ноладур — мутафоилун.

II

а) Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

Бўлди гул вақтию мен дарду ғамида мубтало,
Ишқ ўтида лоладек бағримда юз доғи бало.

(Бойқаро)⁵³

У л ч а ш й ў л и:

Бўлди гул вақ — фоилотун, — тию мен дар — фоил-
лотун, — ду ғамида — фоилотун, мубтало — фоилун:
Ишқ ўтида — фоилотун, лоладек бағ — фоилотун, —
римда юз до — фоилотун, — ғи бало — фоилун.

б) Фоилотун фоилотун фоилун

Нечаким қилдим вафо кўрдим жафо,
Нечаким кўрдим жафо қилдим вафо.

(Бобур)

37 Нечаким қил — фоилотун, — дим вафо кўр —
фоилотун, — дим жафо — фоилун; нечаким кўр —
фоилотун, — дим жафо қил — фоилотун, — дим
вафо — фоилун.

ж) Фаилотун фаилотун фаилотун фаулун

Ёр юзимни кўруб дарду ғамим билса керак,

Юз кўруб дарду ғамим чорасини қилса керак⁵⁴.

(Бундан бошлаб ўлчаш йўли кўрсатилмайди. Юқо-
ридоғи ўрнакларга қараб тилдангина ўлчаб бориш
керак.)

д) Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

Гулинг ар қолмади гулзорда бўстонда

нашиман.

Лекин ўлдинг чаманистони фасоҳатда

саромад.

(Комил)

х) Фаилотун фаилотун фаилун

Хон Самарқандни олдирғанда,

Боёғи қалъада ўлтурғанда.

III

Баҳри ражаздан икки вазн

а) мустафъилун мустафъилун мустафъилун
мустафъилун

Даврон ғамин барбод қил, ишрат уйин обод
қил,

Жону кўнгилни шод қил, овози чангу
най била⁵⁵.

38 б) муфтаилун мафоилун, муфтаилун мафоилун

Боғи жаҳонки хуш эрур гулшани
айшхонаси,

Роҳати жисму жон эрур базми адаб
нишонаси⁵⁶.

IV

Баҳри ҳазаждан етти вазн

а) в а з н и: мафоилун, мафоилун, фаулун

Тўқуб қоним тарахҳум қилмадинг ҳеч,
Кўруб ҳолим табассум қилмадинг ҳеч.

(Бобур)

б) Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Қилар эрдим бурун Фарҳоду Шир/ин/
достониға,

Бу Шириндурки, онинг бирла ўқ ҳам дoston
ўлдum.

(Бобур)

ж) мафъулу мафойилу мафойилу фаулун

Эй гул, мени зор этмаки, ҳуснунг чаманида,
Бир кўз юмуб очғунча бу гулзор топилмас.

(Бобур)

д) мафъулу мафойилун фаулун

Девона бўлуб чиқиб жаҳонда,
Овора диёру хонумонда.

х) мафъулу, мафойилун, маъулу мафойилун

Ҳар ёнғаки азм этсам ёнимда борур меҳнат,
Ҳар сорики юз тутсам ўтрумға келур қайғу⁵⁷.

в) мафъулу, мафолун мафойилу фаол

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғариблиқда шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатда севинмас эрмиш, албатта, киши⁵⁸.

(Бобур)

- з) мафъулу мафойилун фаъулун
Тонг отти, жаҳон зулмати битти,
Мунгли кеча минг дард ила ўтти.

V

Баҳри мужтассдан икки вазн

- а) мофоилун фоилотун мафонлун файлун
Кўнгулга бўлди ажойиб бало, қаро сочинг,
Шикаста кўнглум бўлмиш қаро, бало, сочинг⁵⁹.
б) мофоилун файлотун мафоилун файлотун
Не тонг, агар сени кўрмай фиғон қилай туну
кун мен,
Ки умр бўйича менга рафиқи дарду балосен.

VI

Баҳри музореъдан икки вазн

- а) мафъулу фоилотун мафойилу фоилун
Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим⁶⁰.
б) мафъулу фоилотун, мафъулу фоилотун
Зулфинг аро дориқ сабза ичида лола,
Ул чашми пур хуморинг лоладаги ғазола⁶¹.

VII

Баҳри ҳафифдан бир вазн фоилотун мафоилун файлун

Санъатим онда соз чалмоқ иши,
Қилмайин мен каби ишимни киши.

VIII

Баҳри мунсарихдан икки вазн

- а) муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ
Улки менга ёри дилнавоз кўрунди,
Жаврни кўрсатти кўбу оз кўрунди
б) муфтаилун фоилун, муфтаилун фоилун
Шоҳи гулу настарон ҳид берур бўйидан,
Атрини мушки Хўтан касб қулур бўйидан.

IX

Баҳри саръдан бир вазн
муфтаилун муфтаилун файлун

Эски амомага бўлуб печ-печ,
Ҳечдин ўзга нима йўқ онда ҳеч.

X

Баҳри мутақорибдан уч вазн

а) фаулун фаулун фаулун фаул

Чу Дорони даҳр этти жондан сутуҳ,
Скандари жаҳондор Доро шукуҳ.

б) фаълу фаулун, фаълу фаулун.

Эй юзи насрин, қомати шамшод,
Неча қилурсан жонима бедод.

41 ж) фаулу фаулун, фаулу фаулун, фаулу
фаулун, фаулу фаулун

Ҳамиша туби қадингга вола, ҳамиша ошиқ
руҳингга лола,
Ҳамиша ҳайрон кўзингга абхор, ҳамиша
ошиқ лабингга кавсар.

Араблар юқоридағи вазндан ёлғуз саккиз рукнлик
ёзсалар-да: форс, турк шоирлари 16 рукнлик ёзган-
лар.

Мисолимиз шул 16 рукнликдир.

XI

Баҳри мутадорикдан бир вазн

фоилун фоилун фоилун фоилун

Сен каби кўрмадим бир вафосизни мен,
Мен каби кўрмадинг бир вафолиқни сен.

Мана чигатой-ўзбек адабиётида қабул этилган аруз
вазнлари шулардир. Бироқ бу узул-кесил бир гап эмас.
Охтариб топқонимиз шулардир. Яна топилса, илова
қилинадир, албатта.

АРУЗНИНГ БИЗНИНГ ТИЛГА ЕРАМАҒОНЛИҒИ

Юқорида сўйладикким, араб-форс сўзларида туркча
сўзлардаги босим ўрнида «мадд» бор, бу «мадд» ҳам
туркчанинг босими каби вазннинг охирида келмайдир.
Сўзнинг ҳам чўзғисини «маддламак» — тортиб, чўзиб
айтмак мумкиндир.

Сўнгра араб-форс сўзларидаги «мадд»нинг бизнинг тилдаги босим каби белгили бир ўлчови йўқдир. Уни бир узун чўзғидан 4 узун чўзғигача тортмоқ мумкиндир.

Шунинг учун аруз усуллари «қисқа мадд-ли», «узун маддли» деб ажратиб тақтиъ қилишга мажбур бўламиз. Бизнинг тилда эса мадд йўқдир. Аруз вазнида асар ёзғанда аруз усулидаги «узун маддли» ўлчовга тўғри келтурмак учун туркча сўзлари ҳам «узун мадд» билан айтиш лозим келадир, бу эса жуда кулунч бўладир.

Арузнинг энг оҳангли, энг ўйноқи бир вазнида ёзилган туркча бир шеърни қишлоқда яшаган, ўз тилининг оҳангини бузмаган бир туркка ўқутсангиз-у, тинглагани шеърда туркча сўзларнинг чўзулуб, тузатиб бемаза этилиб айтилганини эшитгач, албатта, куладир-да, тинглагани шеърнинг бир турк оғзидан чиқмаганига ҳукм қилади. Эмди шу даъвонинг қуруқ далилсиз бўлмаганини кўрсатмак учун мисоллар келтирайлик:

Д у р б е к д а н :

(муфтаилун муфтаилун фоилун)

Бор эди Миср элида бир бутпараст,
Юрур эди Мисрда пайваста маст.
Барча онинг ю. зина олдирди кўз,
Борчасининг оғзида қолмай. ди сўз.
Жумлайи номусингга айлар зиён,
Се. ни қилур айб бу халқи жаҳон.

Б о б у р д а н :

(фоилотун фоилотун фоилун)

Ўзни, кўнгил, айш или тутмоқ керак,
Бизни у. . нутқонни у. . нутмоқ керак.
(мафоилун 4 дафъа)

43 Тиё олмон йиғи. ни кўргач ул ёшни,
вале ул ҳам,
Кўзим ёши. ни кўргач асрай олмас юзни
кулгу. .дин⁶².

Н а в о и й д а н :

(мафъулу мафоилун фаулун)

Ё. рим кечаким насими гулбез,
Бўлди чаман аҳли узра гелрез.

К о м и л д а н :

(мафойълун 4 дафъа)

Гули рухсорингу сарви қадингнинг о . . рзу . си . да,
Қилур қумрию тўти тун-кун алхону наъма келгил.

(фоилотун фаилотун фаилотун фаълун)

Ўртониб фурқати ў . ти . га, баса, зор ўлдим,
Роҳатим кетти ғаму ғусса била ёр ўлдим.

У м а р х о н д а н :

(фоилотун 4 дафъа)

Ёраб, ул ойнинг насими субҳи фарроши — мудур?
Ё бу ғавғолар фироқ аҳлини ғавғоси — мидур⁶³.

Мана шу мисолни етарлик кўруб, масаланинг бош-қа томонига қарайлик, аруз вазни билан шеър сўйлашга давом эта берганда бора-бора тилимиз билан аруз вазнининг бир-бирига келишиб қолиши мумкинми?

44 Албатта мумкин, бироқ, форсий, арабий сўзлар билан, ҳам форсичанинг васфи, изофий таркиблари билан тилимизни тўлдирмоқ шарти билан мумкиндир. Бу ишдан на фойда кўрамиз, уни билмайман. Аруз вазнини севгучи усмонли адабиётларидан баъзилари табиий ҳодисаларнинг ҳар бирида бўлган ўзига махсус оҳангини аруз вазнларидан топмоқ мумкиндир. Шунинг учун қайси мавзуда шеър ёзмоқ истаганда шул мавзуга муносиб бир вазни топиб олармиз. Нетайким: усмонли шоир Тавфиқ Фикрат ёғмур отли тизмасида фаулун, фаулун, фаулун, фаул вазнида ёзадур. Бу вазнда эса ёғмурнинг оҳангига ўхшаш сингарларни «ғавсатғучи, бўшатғучи бир оҳанг бордир», деб айталар.

Менингча, бу даъвонинг ҳам асоси йўқдир. Чунки, Тавфиқ Фикратнинг ғавсатғучи вазнида форс шоири Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сини ёзган қилич, қалқон, олов, қон майдонларини жуда яхши тасвир этган «Шоҳнома»нинг уруш майдонларини ўқуған-

да ҳалиги «ёғмурнинг ғавсатғучи оҳанги» сира эсингизга келмайдир.

Навой ҳам шул вазнда ўзининг «Искандарнома» сини ёзган. Онда буюк уруш майдонларини бутун фожеълари билан кўрсатгандир. Тўғридир: форс шеърларидаги вазнлар орасида жуда ўйноқи, жуда шўх вазнлар бор. Бироқ, буларнинг гўзалликлари шул форс тилидагина қоладир.

Бизнинг тилимизни форсий-араб сўзлари билан тўлдирмаганга у вазнларни усталик билан ишлатмак мумкин эмасдир.

45

ҚОҒИЯ

Мисраъларнинг охирида товушлари бир хил турли бўлган сўз бўғумлариға қоғия дейиладир.

Ботунинг:

Адам адамдир, саждалар ортиқ,
Адам сўзлари адамга тортиқ.
Бордан тугар куч бунга бор шоҳид,
Ўйларинг тубсиз, самалсиз зоҳид

деган шеърида «тортиқ» билан «ортиқ» сўзлари қоғия бўлгани каби «шоҳид» билан «зоҳид» сўзлари ҳам қоғиядир. Бурунги шеърларимизда қоғиянинг жуда катта ўрни бор эди. Ҳатто, вазн, қоғияси бўлмаган асар шеър саналмас эди.

Тизма асарларнинг шакллариға кўра қоғиянинг белгули тартиби бор эди. Масалан, асар «маснавий» (иккилик) эса ҳар икки мисраънинг ўзига махсус қоғияси бўладир; ғазал эса, қоғиянинг биринчи икки мисраъи билан ондан кейинги ҳар бир байт охирида бўлиши кўриладир.

Маснавийдан мисол:

Тошкент эшиги очилғунча,
Ондаги мастлар ойилғунча,
Сизни бу банд ила асрар биз,
Айламанг хавф бу ишлардан сиз.
Қалъани холи этуб чиқсунлар,
Буржу боруларини йиқсунлар.

(«Шайбонийнома»дан)

Ғазалдан мисол:

Гунчадек кўнглум менинг гулзор майли
Ғам билан буткан кўнгил гулгашт ила қилмағай,
Ранго-ранг гуларингни, боғбон, арз ичилмағай.
Таҳ-батаҳ қонлиқ кўнгул гул орзусин этмагил,
Йўқтур улким гул юзингдин айри боқсам қилмағай,
Гунча янглиғ кўнглима юз хори ғам гул сари,
Сендин айрилдим эса бўлди насими ҳори санчлмағай.
Сендин, эй гул, эмди «Бобур» бир замон ғам
айрилмағай⁶⁴.

Баъзи ғазалларда ҳар мисраъдан кейин биргина сўз қайтарилиб турур. Бу сўзга «радиф» дейиладир. «Бобур» нинг:

Жонима ўт солди ул рухсорайи зебо яна,
Кўнглума ул зулф бўлди мойи савдо яна

деган байтида, «зебо», «савдо» сўзлари радифдир⁶⁵. Эл адабиётимизда қофия бошқачароқ бир йўсундадир: «Ё маснавий йўсунла, ҳар икки мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга бўлиниб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 4- мисраларда бир қафия қилиб, учинчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1-, 2- мисраъига бир қофия, 3-, 4- мисраъларида бир қофия берилган. Эл ашула ҳам дostonларида кўрганимиз каби, ҳамда шу йўсунларнинг ҳар бири, албатта, лозим деб топилмаган. Кўб жойларда бу йўсунлар бир-бирига аралаштирилган.

47 Баъзи мисраълар қофиясиз ҳам бўлуб, ўтган. Бизнинг бу кунги янги адабиётимиз ҳам қофия тўғрисида эл адабиёти йўли билан бормоқдадир.

ФОРС-АРАБ АРУЗИДА ТИЗИМ ШАҚЛЛАРИ

Эс/к/и тизмаларимизда мавзуъ доираси жуда тор бўлгани каби шакл доираси-да тордир. Адабиёт, шеър, торлиқни истамайдир, торлиқда ўсмайдир. Бизнинг адабиётимиз тақлидчиликдан чиқолмай бўғулуб қол-

ганига сабаб мана шу мавзуъда, шаклда торлиқдир. Бизда форс, араб арузидағи тизмаларнинг шакллари тубандагичадир:

ҒАЗАЛ

Биринчи байтнинг ҳар ики мисраъида, ондан кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли бўлган тизмалар 12 байтдан ортуқ бўлмаса ғазал бўлади. Юрак «лиризми» шеърлари кўбрак ғазал шаклида айтилади.

Мисол:

Кимга қилдим бир вафоким, минг жафосин	кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин	кўрмадим.
Кимға бошимни фидо қилдимки, бошим	қасдиға,
Ҳар тарафдан юз туман тиғи жафосин	кўрмадим.
Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат	фошким,
Ҳар вафоға юз онинг жазосин кўрмадим ⁶⁶ .	

48

.

ҚАСИДА

Ғазал йўсунида тузулиб, ўн икки байтдан ортуқ бўлган тизмаларга «қасида» дейиладир. Қасида ғазалдан кенграқдир. Махташлар, махтанишлар, табиат тасвирлари, ахлоқий фикрлар қасида йўсуни айтиладир. Бизнинг ўзбек-чиғатой адабиётимизда «қасида» йўли жудаям кенгаймаган, чиройлик ўрнаклари оздир.

ҚИТЪА

Ғазалнинг биринчи байти бўлмаса, қолғани қитъа бўлади. Бошқача айтганда, қофияси ҳар байтнинг охирида бўлуб, биринчи мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга қитъа дейиладир. Кўбрак талабномалар, чақириш битиклари, насихатлар қитъа шаклида ёзилгандир.

МАСНАВИЙ

Ҳар байтнинг икки мисраъи ўзига махсус қофияси бўлган тизмаларга маснавий (иккилик) дейиладир.

Достонлар, мактублар (кўбрак севги мактублари)
маснавий йўсунли ёзиладир.

Мисол

Мен қариб ман мени худ нетғусидир,
Мени бу ерда муқим этғусидир.
На қўлум бор, на оёғим, на белим,
Бу қадар эвриладур сўзга тилим.

РУБОИЙ

49 Тўрт мисраълигина бўлб, 1—2—4- мисраъи қофиядош, учинчи мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга рубоий дейиладир. Рубоий форсийга махсус бир тизим шаклидир. Бизга форслардан келгандир. Бунинг махсус вазни бордир. Араб-форс арузини чиғатойчада ёзган Навоий рубоий учун «ҳазаж» баҳридан йигирма тўрт вазн борлигини сўйлайдир. Бироқ, бу йигирма тўрт вазн бир-бирига шунча ёқиндирким, Навоийнинг ўзи ҳам, мисолларини кўрсатганда аралаштириб юборадир⁶⁷.

Менинг фикримча, бу йигирма тўрт вазни бир вазн санамоқ мумкиндир. Озгина ўрганиб турғон рубоийга мисол:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки, жафо қилса жафо топқусидур.
Ёхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз.
Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур⁶⁸.

Турк адабиётида рубоийнинг яна иккинчи бир шакли бордир. Бунга «туюқ» дейиладир. Туюқ қофия эътибори билан форс рубоийси кабидир. Вазни бошқа, Навоий туюқни «рамал» баҳридан деб кўрсатадир. Ҳам шу вазнда шу мисолни кўрсатадир:

Ёраб, ул шаҳду шакар ё «лаб» мудур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур,
Жонима пайваста ўқин отғоли,
Ғамза ўқин қошиға «ё» лабмидур⁶⁹.

Кўриладурким, бунинг қофиясида сўз ўйунларидан «тажнис»⁷⁰ бордир. Шунга таяниб, «туюқ тўрт мисраъли, қофияси тажнисли тизмалардир», деб таъриф қиладилар. Ҳолбуки, Навоийнинг «Мезон ул-авзон»ида кўрсатилғонига кўра, туюқ учун тажнис албатта лозим эмас. Навоий бу ҳақда мана шундай дейдир:

Мусаммат неча турлик бўлади: 1) тўрт мисраълиқ бўлса мураббаъ (тўртлик); 2) беш мисраълиқ бўлса мухаммас (бешлик); 3) олти мисраълиқ эса мусаддас (олтилик) дейиладир.

Навоий, Лутфий, Ҳусайний, Комил, Рожий, Амирий каби кўб чигатой ўзбек шоирларининг мусаммаглари (мухаммас, мусаддас, мураббаълари) бордир.

Баъзан бир шоир ҳурмат қилгани бир шоирнинг бир ғазалини олади. Унинг ҳар икки мисраъининг устига уч ёки тўрт мисраъ боғлаб, бир мухаммас (бешлик) ёки мусаддас (олтилик) тузадир. Бу адабий йўлдошликка «мухаммас» ё «мусаддас» боғламоқ дейиладир. «Мусаммат»га мисол учун Ҳусайнийнинг Навоий ғазалига боғланга (н) мухаммасини ёзамиз:

Ҳусайнийнинг Навоийга мухаммаси

Лаъли жон бахшингдин¹ айрў обу ҳайвонни
нетай²,
Ҳардам ар³ юз жон берур жононасиэ жонни
нетай,
Гар эмас манзур ҳуснунг, хуру ғилмонни
нетай,
Гулшани куйингдан айру боғи ризвоини⁴
нетай,
Бошим гар гул сочар, сонсиэ гулафшонни
нетай⁵.

Ҳажр⁶ андуҳида⁷ то гулшан аро қилдим
гузар⁸,
Сарв бўйи қоматингнинг наҳлидан⁹ берди
хабар,
Лекин¹⁰ онинг васлидин не баҳра топдим.
не самар¹¹,
Наҳл қаддинг чун эмас гирён кўзимда
жилвагар,
Жўйбор¹² атрофида сарви хиромонни¹³
нетай.

деб⁷³ бошланган.

¹ *Лаълбахи* — жон бағишловчи лаб; ² *Обиҳайвон* — ҳаёт суви; ³ *Арфорсча асар*; ⁴ *Боғи ризвон* — жаннат; ⁵ *Гулафшон* — буюк байрамларда қилинатурган бир турли ўт ўйуни; ⁶ *Ҳажр* — айрилиқ; ⁷ *Андуҳ* — қайғу; ⁸ *Гузар қилмоқ* — ўтмоқ; ⁹ *Наҳл* — нихол; ¹⁰ *Лек* — лекин; ¹¹ *Самар* — мева; ¹² *Жўйбор* — ариқлар ораси; ¹³ *Сарви хиромон* — мангиб (хиром қилиб) юрғувчи сарв бўйли гўзалларга берилган сифат;

Ҳа (р) бир бўлагиди:

Харобот¹⁴ оро кўрдим ошуфтаҳол,
Май истарға илгимда синган сафол.

Мисраълари қайтарилгон гўзал бир «таржиъбанд»и
бор. ⁷⁴Шунинг бир бандини ёзиб кўрсатамиз:

Кетур, соқиё, муждаи жомдин
Ки, пажмурда¹⁵ бўлмишмен айёмдин.
Бу гулшан гулига чу йўқтур вафо,
Не парҳез этай жомин гулфомдин¹⁶.
Чу йўқ шомин ҳижрон хумориға¹⁷ субҳ.
Ичиб онгламай субҳни шомдин.
Халос айлай ўзни маю нуқлнинг¹⁸.
Суву донаси бирла бу домдин¹⁹
Булай дайр²⁰ пириға андоқ мурид,
Ки ёд этмайин шайх исломдин.
Кирай дайр аро ўйла мажнуну маст,
Ки, кетсун хирад²¹ хос ила омдин
Солай бир алоло²² харобатда,
Ки чиқсун фиғон²³ аҳли айёмдин.
Хароботий ўлмоқлиғим, зоҳидо,
Савол, этма, мен зору бадномдин.
Гарав қилғали майга чун қолмади
Не тасбеҳу не хирқа²⁴, ноқомдин.
Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарға илкимда синган сафол».⁷⁵

54 Бир дам, эй аҳбоб, ҳар сори қошимдин
кетмангиз!
Ҳарнаким дерман муважжаҳ²⁵ бўлмаса,
эшитмангиз!
Бу, ки дерман чеҳрадин²⁶ қонли ёшни
ортмангиз!
Лаългун²⁷ ашким, лаби ҳижронида²⁸ айб
этмангиз!
Кўз йўлидин тўкмайин бағримдағи қонни
нетай.
То айирди мендин ул маҳвашни²⁹ чархи
кажниҳол³⁰,

¹⁴Харобот — майхона; ¹⁵Пажмурда — руҳсиз сўлғин; ¹⁶Гулфом — гулрангли; ¹⁷Хумор — бош оғриғи; ¹⁸Нуқл — газак; ¹⁹Дом — тузоқ; ²⁰Дайр — бутхона; ²¹Хирад — онг; ²²Алоло — шовқун; ²³Фиғон — қичқириш; ²⁴Хирқа — шайхлар чопони; ²⁵Муважжаҳ — мақбул; ²⁶Чеҳра — юз; ²⁷Лаългун — қизил; ²⁸Ҳижрон — айрилиқ; ²⁹Маҳваш — ой юзли; ³⁰Чархи кажниҳол — эгри табиатли фалак;

Эй Ҳусайний, телба кўнглум бўлмади бир
 лаҳза¹ шод,
 Оқибат чун топмадим ўл шўх васлидин
 мурод,
 Ердин айру бузуқ кўнглумга қилдим
 хайрбод²,
 Эй Навоий, ўйла ганж³ ўлмай чу, вайронни
 нетай.⁷⁶

ТАРЖИЪБАНД, ТАРҚИББАНД

Узун бир тизма бир неча қисмга айриладир. Ҳар бир қисмининг ўзига махсус қофияси бўладир. Бироқ ҳар қисмнинг охиргисини бутунлари бошқа қофияда ё бир неча қисм билан бир қанча қофияда бўладир. Бунга таркиббанд дерлар⁷⁷. Биринчи қисмининг охирги икки мисраъи ҳар қисмнинг охирига қайтарилиб турса, «таржиъбанд» аталади.

Навоийнинг:

Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт⁴,
 Онинг нашъасидин кўнглум эди маст.

УСЛУБНИНГ УМУМИЙ, ХУСУСИЙ ҲОЛЛАРИ

55 Юқорида услубнинг синфга, замонга, миллатга, шахсга, ҳатто, бир шахснинг сочим, тизимига кўра ўзгариб тургани кўрулди. Шунча ўзгаришган, бир ҳолда турмағур бўлган услубнинг хусусий, умумий ҳолларини ажратиб, аниқлаб қоида шаклида кўрсатмак мумкин бўлмаган бир ишдир. Оғирдир. Шундай бўлса ҳам адабиёт сабоқларида давом этган талабага фикр бериш тилаги билан услублар орасида бўлган ўртоқ сифатларни ажратиб олиб қоида шаклида кўрсатмак фойдасиз бўлмайдир.

Умуман, жуғрофиё, ҳисоб, ҳандаса⁷⁸ каби илмий, фанний масалалар тўғрисида ёзилган асарларнинг услуби билан адабий, шеърий парчаларнинг услуби орасида кўзга кўринарлик айирма бор. Фанний, илмий асарлардан мақсад тўйғуларимизни ўқувчиларга ўтқариб, уларда бир турли ҳаяжон (руҳий тўлқун) қўзғатмоқ эмас, илмий бир ҳақиқатни онглатишдир. Бу

¹Лаҳза — замон; ²Хайрбод — видоъ; ³Ганж — хазина; ⁴Субҳи аласт — азалдан.

мақсад учун содда услуб етарли кўрилган, ҳамда бундай, асарлар туташ шу содда услуб билан ёзила келгандир.

Адабий, шеърий асарлардан эса мақсад ўқувчини қайнатмоқ, унда руҳий бир тўлқун яратмоқдир. Бунинг учун ҳаёл ёрдами билан услубни безатиш лозим кўрилган, ҳамда адабий, шеърий асарлар ҳар вақт мана шундай безалган услубда ёзила келгандир. Мана шу айирмани кўзда тутуб, адабиёт китобларида услубни «содда услуб», «безалган ё тасвирий услуб» деб иккига ажратадирлар.

Услубнинг ҳолларини ҳам шул асосга кўра иккига ажратиб кўрсатамиз, содда ҳам шеърий услубларнинг ҳаммасида топилиши матлуб⁷⁹ бўлган ҳолларга услубнинг «умумий ҳоллари» дейиладир.

56 'Тасвирий услубларда топилиши матлуб бўлган ҳолларга «услубнинг хусусий ҳоллари» дейилади.

Энди услубнинг умумий ҳолларини, яъни ҳар услубда топилиши матлуб бўлган ҳолларни кўрамиз:

ТУЗУКЛИК

Бу асардаги сўзлар ҳам гаплари сарф, наҳв ҳам шевага кўра тузук бўлса, шул асарнинг услубида тузуклик бор дейиладир.

Тузуклик ҳар услуб учун жуда зарур, жуда кераклик бир ҳолдир. Бир фикр қандай гўзал, қандай фойдалиқ, қандай очиқ бўлса бўлсун, уни ифода қилганимизда сўзларимизнинг, гапларимизнинг сарф, наҳв, шевага кўра бузуқлиғи у фикрнинг таъсирини йўқотадир. Ўзбекчани ёхши билмаган киши билан гапиришиб турганда қандай бир ҳолда қолгангиз, бузуқ бир услубни ўқуғанда ҳам худди шу ҳолатда қолурсиз.

Ўзбек шоири Фанонинг:

Ушшоқларга бўлмаса шавқинг чу раҳнамо

деган мисраъида сарф янглиши бор. Ошиқлар ўрнида «ушшоқлар» деган. Ҳолбуки, «ушшоқ» сўзининг ўзи ошиқлар демакдир. Русчадан тилимизга таржима қилиниб, Элбекнинг «Гўзал ёзғичлар»ида бостирилган «Қуш қўшиғи» ҳикоясида⁸⁰ шу:

57 «Бешикдаги боланг менга қараб ёруғ чиройдай катта кўзларини очиб, менинг қўшуқимни ҳам тинглаб, «онам қани?» деди», — иборасидан «катта кўзларини очиб» парча наҳвга кўра

янглишдир. Чунки бундаги «катта» сўзи кўзга эмас, «очиб» га байланадир. Боланинг кўзи катта эмас, бола кўзини катта очгон. Бунинг наҳвга кўра тўғриси: «кўзларини катта очиб» шаклидадир.

Яна шул «Гўзал ёзғичлар» дағи «Бинафша» ҳикоясининг шу: «Гулзор ичидаги гуллар ҳеч бир бинафшанинг борлиғини сезмайдирлар, билмайдир», деган парчасида навҳи янглишиқ бор. «Ҳеч бири» дегандан кейин «сезмайдурлар» «билмайдурлар» эмас, «сезмайдур, билмайдур», демак керак эди.

Бурунғи шоирларимиздан Фанонинг:

Вой гул бир шавқида қон бўлди кўнглум,
ҳам иши,

Булбули шўридадек юз ранг нолондур букун.
деган байтида наҳвий янглишиқ бор. Бу байтда «кўнглум иши» эга, «нолондур» сўз кесимдир. «Кўнглум иши нолондур» деган гап наҳвга кўра янглишдир. Кўнгулни иши «нола» дир, «нолон» эмас. Навоийнинг «Лайли-Мажнун» идан шу:

Гулшан аро қайси хушдин фард,
«Ётиб» эди ерда ўйлаким гард.
Ҳам мағзида хушдин хабар йўқ,
Ҳам жисмида руҳдин асар йўқ.
Ёрим нечаким насими гулбез,
Бўлди чаман аҳли узра гулрез

деган парчада «ётиб», «ёрим» сўзларининг биринчи бўғумлари жуда чўзулуб, мадд билан айтиладир. Бу эса бизнинг шевамизда йўқдир.

СОФЛИК

Услубда софлик сўз тузушда, гап тузушда ётчилик кўрсатмаслик, асарда ёт сўзлар ё эски онглашилмас сўзларни киргизмаслик, ёт тилларнинг наҳви қоидаларига қараб гап тузмасликдир.

«Ўқуғувчилар қайсилариким, тиришмайлар ўз билимларини ортдира олмаслар» деганимизда гапнинг тузулиши ўрусчанинг гап тузулишига эргашган, унинг таъсири билан бўлгадир. Бунинг тўғриси: «Тиришмайтурған ўқигувчилар ўз билимларини орттира олмайдилар», шаклида бўладир.

Эски шоирларимиздан Балхий Дурбекнинг «Юсуф-Зулайҳо» китобидан шу:

Бор эди бир боғ «бамисли Эрам»,
Миср азизи ёсоб эрди ҳарам.
Қолди таажжубда «з-сунъи илоҳ»,
Юсуф ўшал тевага айлаб нигоҳ.
«Оқибатул амр зироҳи талаб»,
«Ҳиттайи Канъонга» етишти араб.

парчасида «бамисли Эрам», «з-сунъи илоҳ», «оқибатул амр» «зироҳи талаб», «Ҳиттайи Канъон», деган сўз уюшмалари ётчилик билан тузулгандир.

59 Муқимийнинг:

То ўзингни маҳфил аро қилмадинг,
Ошиқларни зору шайдо қилмадинг,
Ғайр аз дилинг сенги хоро қилмадинг,
Бўлди дедим, ҳаргиз парво қилмадинг.

деганида «махфиларо», «ғайр аз дилинг», «сенги хоро», «ҳаргиз» сўзларида ётчилик бордир.

Асарда ёт сўзларни киргизмак, янгидан сўзлар ясамоқ, жудаям бурунги онглашилмас сўзларни ёзмоқ ҳам услубнинг софлигига зарар берадир.

Бироқ, бу масъалада кўб ифратқа бормаслик керак. Бизда адабиёт, илмий бир тил янгидан ясалмоқдадир. Дунё ўзгариб турадир. Ҳаёт кундан янгилашиб борадир. Юз йил бурунги ота-боболаримизнинг тушларига ҳам кирмаган бир кўб ҳодисалар, нарсалар майдонга чиқиб турадир. Булар учун янги-янги отлар тақаш лозим бўладир. Биз буларнинг отларини ё янгидан ясаймиз (учғич, уюшма, бошқарма каби), ё худ ётлардан олармиз (электрик телефўн, пойизд каби), ё унутилиб кетган эски сўзларимизни янгидан тиргизамиз (қурултой каби). Шулар учун йўл билан тилимизга янги сўзлар киргиши (софликни сақлаш учун) қабул этмасак, тилимизни бойимоқдан тўхтатқан бўламиз.

60 Замонимизнинг илмий, адабий майдонга кирмак учун интилмакда бўлган тилимизни бойитмоқ учун ўз сарф, наҳвимизга қараб янги сўзлар ясамоқ, бурунги сўзларимизни охтариб топиб, ишга солмоқ лозимдир. Буларнинг услуб софлигига зарар беришлари вақтлигина бир ишдир. Бора-бора янги сўзлар эл замонидан қабул этилиб, ҳаётқа ошади, ўзлашади, услубга зарари ҳам йўқолган бўладир. Бироқ буларнинг баъзилари борким: бизнинг шунча ишлатганимиз билан-да ҳаётқа ошмайди, кўбчилик томонидан қабул этилмайди.

Мана мундайларига бизнинг ҳар қинғирлиқ қилиб ўтуршимиз ярамайдир. Дунё ўрнида «очун», саҳар ўрнида «болиқ», аскар ўрнида «черик» мана шундай сўзлардандир.

ОҲАНГ

Ёзувчи-адибнинг сўзларининг мусиқийлиғини кўзда тутиб, эшитишимизда чиройлик ҳам мавзуъга муносибларини толлаб қулоққа оғир келмайтурган бир тартибда тизишдир.

Навоийнинг «Лайли-Мажнун»ида Лайлининг ўлим куни онасининг йиғлашини тасвир этмак учун айтилган шу:

Қўксини ёқодек этди пора,
Ким кўнглидан урди ўт шарора.
Тирноғларин чу юзига қўйди,
Тирноқ — тирноғча ерни ўйди.
Деб навҳа билан чу тортибон вой,
Ким на оғир уйқудир, бўтам, ҳой!

парчаси чиндан мотам кунларидаги йиғлаш оҳангини бергани учун мавзуъга муносибдир.

Услубнинг оҳангини бузатурган сабаблар:

а) бир товушнинг бир гапда дафъатларча келишидир:
61

Элбекнинг шу:

Қор қаршусида қарға қағирлаб қувонишда,
Қоқар қанотин қайғули, қолмас қаро қишда.
Қот-қот қорини қайғусида қолмаса қарға,
Қоқмасди қанотини қуруқ қўр қўли қарға.

б) наҳвда қараш белгиси аталган⁸¹ «нинг»дан уч-тўрттасининг бир гапда кетма-кет келишидир:

Унинг отасининг боғчасини ёғочларини кесганлар.
У сенинг дафтарингнинг қоғозларининг анчасини йиртқон.

в) бир сўзнинг бир гапда неча қатла келишидир:

Унинг сўзига қулоқ солмай, сўзини қайтарар эди.
Бир қарға бир патирни тишлаб бир ёғочга қўнди.

ОЧИҚЛИК

Услубда очиқлик⁸² фикрлар, туйғуларни қулай онглашарлиқ этиб ифода қилмоқдир. Ёзмоқдан мақсад фикрлар, туйғуларимизни бошқаларга сўз билан онглат-

моқ бўлгач, онглашилмас бир ифоданинг мақсадга ҳилоф бўлгани албатта аниқдир.

Услубнинг очиқлиғи учун зарарлик бўлган ҳоллар шулар:

а) услубнинг софлигига зарар берган ҳоллар (юқорида ўтти) унинг очиқлиғи учунда зарарликдир.

б) неча маъноси бўлган бир сўзни энг узоқ маъносига кўра ишлатмак ҳам услубнинг очиқлиғини бузадир. Навоийнинг бир мактубидан шу:

«Дуойиким, шито қалбида шито қалбидин дилсўзроқ, ва ниёзийким қиш айнида қиш айнидин дилфупузроқ бўлғай...»

62 Парчада биринчи «шито қалби» қиш ўртаси демакдир. Иккинчи «шито қалби» эса «шито» сўзининг тескараси бўлган «оташ» демакдир.

Биринчи «қиш айна» қишнинг юзи, иккинчи «қиш айна» қуёш демакдир. Демак, бу парчада софлик бўлмагани каби очиқлик-да йўқдир.

ж) тўлдиришларни кўпайтириб, гапни жудаям узатиб юборишда услубнинг очиқлиғи учун очиқ эмасдир.

Буюк инқилобдан бурун элимизнинг билимсизлигини, таассубини, мактабга қаршулигини, беглар, бойлар, муллолар, хонлар, ҳокимларнинг зулмларини, гуноҳсиз урғиш, сабабсиз ўлдиришларини, элга эркили бир йўл қўймаганларини, инқилобдан кейин элда уйғониш, ўқуш, билим ҳавасларини, очилган мактабларга кирмак учун навбат кутуб турганларини, зулм, ҳақсизлик, таассуб эгаларига нафрат эълон қилганини, ўз ишларини идора қилишга истеъдод кўрсатишларини бир-бирига қаршулаштириб кўрганда, кўнгул шодликларини қандай қилиб тасвир этишдан ожиз қоламиз.

УЙҒУНЛИК

Услубда уйғунлик ифода қилмоқчи бўлганимиз туйғулар, маъноларга энг уйғун бўлган сўзларни толлаб олмоқ, гапни-да фикримизнинг ифодасидан ортуқча узатиб юбормасликдир. Бобурнинг шу рубойи (тўртлик)сида уйғунлик бордир:

Кўнгли тилаган муродға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши,
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.

63 Фикрнинг ифодаси учун керакликдан ортуқ
гаплар тизишга мисол:

Бу асар шайх Сулаймонингдир,
Бу китобу бу луғат онингдир.

«Луғати Чигатой» эгаси бухоролик «Шайх Сулаймон»
нинг шу байтида биринчи мисраъдан кейин иккинчи мис-
раънинг ҳеч кераклиги йўқдир.

Навоий зиёфат мажлислари тартиб эт демоқчи бўл-
ганда:

Унда такаллуф била аҳбобни
Чорлар талаттуф била асҳобни

дейдирким, иккинчи мисраъи ортиқдир.

В. Маҳмудийнинг «Гўзал ёзғичлар»даги «Қўклам
куни» деган тизимининг шу:

Қишнинг оппоқ ўртукидан из йўқдир,
Ёзнинг қизгин қуруқ чоғи узоқдир.
Юртимизнинг севикли чоғи бу чоғдир,
Ёзнинг иссиқ, қишнинг совуғи узоқдир.

парчасида тўртинчи мисраъ биринчи, иккинчи мисраъ-
нинг айтганини қайтиб айтмак истагани учун ортуқча-
дир, кераксиздир. Севикли шоиримиз Чўлпоннинг «Нав-
рўз кунда» унвонли шеърининг шу:

Хира, учқон, кирли, кучсиз дилларга,
Ёруғ, ёғду турмиш сепган ёнги кун

64 деган парчасида «ёруғ» сўзидан кейин «ёғду» сўзи
ортуқчадир. Уйғунсизлиқнинг ортуқчалик қисмини
ҳикоялар, рўмонларда ҳам учратмоқ мумкиндир.
Негаким: севгили шоиримиз Чўлпоннинг «Қор қўй-
нида лола» деган гўзал бир ҳикояси бор. Бу ҳи-
кояда уч кўриниш билан англатмоғи керак бўлган
нарсаларни онглатган, тилак ҳосил бўлган, ҳар
ким «Қор қўйнида лола»нинг нима эканини — би-
либ олган экан, яна бир тўртинчи кўриниш ортти-
риб икки йигитни кечага чиқариб қоровул тилидан
уларга қаратиб «Қор қўйнида лола»нинг маъно-
сини онглатмоқ ортуқча бир иш бўлгандир.

УСЛУБНИНГ ХУСУСИЙ ҲОЛЛАРИ

Адабий-шеърый услубларда ишлатилган, услубни безатишга хизмат қилган ҳолларга услубнинг хусусий ҳоллари деймиз. Услубнинг хусусий ҳоллари шулардир:

СИФАТЛАШ

Тасвир этмак истаганингиз бир нарсанинг сувратини кўз олдига келтирмак учун у нарсанинг сифатларини, ҳолларини қатарлаб тизиш «сифатлаш» бўладир.

Юмшоқ майсалар ичида кичкинагина, паканагина, юмшоққина бўлуб гул (бинафша) ўскан. («Бинафша»нинг русчадан таржимаси),

Кучсиз, титроқ, оппоқ, кичик томчилар,
Турмай, тинмай тупроқ уза ёғадир⁸⁴.

(Ф.)

ЎХШАТИШ

Бир сифатда, бир ҳолда ўртоқ* бўлган икки нарсани бир-бирига чоғиштириш адабиёт тилида ўхшатиш бўладилар.

«Аҳмад арслон каби ботурдир, унинг сўзи оловдек» деганимизда Аҳмаднинг ботурлик сифатида арслон билан ўртоқлигини; унинг сўзининг ўткурликда олов билан ўртоқлигини билган бўламиз:

65 Ҳар ўхшатиш айтимида тўрт нарса бор⁸⁵: ўхшаган (Аҳмад), ўхшатиш (Арслон), ўхшатиш қайди (каби, дек...), ўхшаш (ботурдир). Бизнинг тилимизда ўхшатиш қайдлари шулардир: *каби, -дек, -дай, янглиғ, ўхшаш, сингари*.

Арслондай юракли,
Тоғ каби гавдаси,
Оловдек сўзи,
Ёшин ёнглиғ кўзи,
Темир ўхшаш қўли,
Кўзгу сингари кўнгли бордир.

Ўхшатиш айтимининг тўрт турлик айтилиши бор:

1. Аҳмад арслон каби ботурдир (тўрт нарсаси бордир).

Ўртоқ* — *шериклик, яқинлик маъносида (Х. Б.)*

2. Аҳмад ботурликда арслондир (ўхшатиш қайди йўқ).

3. Аҳмад арслон кабидир (ўхшаши йўқ).

4. Аҳмад арслондир (ўхшаш ҳам, ўхшатиш қайди ҳам йўқ).

Мана шул тўртинчи йўсуни ўхшатиш айтимининг энг кучлисидир. Тубандаги тизмаларда турли ўхшатишларнинг ўрнаклари бордир:

Қул ёнглиғ ўғуллиғингни қилсам,
Ўғул каби қуллуғингни қилсам,
Раста каби печу тобинг ўлғай,
Парвонадек изтиробинг ўлғай.

66 Мандинки, ичим ғамингда қондур,
Сенгаки, ғаминг танамда жондур.

(Навоий)

Тошқарийи гарчи паланги эдилар,
Лек сув ичра наҳанги эдилар.

Дедиким, уби каби ўлгумдур,
Даҳринг шоҳидин кулгумдир.

Ўқлари сўзлари ёнглиғ бори рост,
Сўзлари ўзлари ёнглиғ бори рост.

(«Шайбонийнома»дан)

Ўхшатишнинг чиройли чиқиши учун зўраки, ясама ўхшатишлардан қочинма қўлларимдир.

Хоразмлик Комилнинг:

Алифдек туз қаду нундек қошинг ҳижронидин ҳар дам,

Тафаккур бирга гаҳ нундир қадим, гаҳ ўйлаким ёдур.

Жонбахш лаълинг устида ул хори ҳиндулармидур?

Ё чашмаи ҳайвон уза зоғ сияҳ му(ғ)лармидур? деган байтларида севгилининг қадини алифға, қошини нунға, оғзини булоққа, ҳолини қарғага ўхшатиш одамнинг табиатини айнитғучи ўхшатишлардандир.

Бизнинг бурунги шоирларимизнинг ҳамалари бу ба- лога йўлиққонлар, ҳатто энг буюк санаған санъаткор шоирларимиздан Навоий ҳам:

Эрмас учуқ, шакарга ёпишмас чибин бири,
Ики лабим била они олсам дудоғингдан.

67 деб ўрунсиз бир ўхшатиш натижасида кўнгул айнитғучи бир фикр беради.

Ўхшатишнинг ёлғуз бир нарса билан бир нарса орасида бўлиши лозим эмас, бир ҳайъат илан бир ҳайъат орасида ҳам бўла беради, Чўлпоннинг Рабиндранат Тагўрдан таржима қилгани «Сўба» отли ҳикоянинг шу бўлагида бир ҳайъат, бир ҳайъатга ўхшатиладир:

Лекин отаси ўз бўйнида совуқ бир тош бўлсаю ўшандан қандай жирканса, ўзининг шу қизидан ҳам шундай жирканар эди...

Тагўр мунда тилсиз бир қизидан отанинг жиркашини унинг «зийнат учун ўз бўйнига осилгани совуқ тошдек жирканиш»га ўхшатғандир.

ИСТИОРА

Бир сўзнинг ўз маъносидан бошқа бир маъно учун ишлатилмакидир. Шул шарт биланким, у сўзнинг ўз маъноси билан янги маъноси орасида бир турли ўхшашлик бўлсун.

Кўчада жуда ботур бир йигит билан гаплашиб қайтган киши «букун мен бир арслон билан гаплашиб қайтим», деса унинг шу айтганида истиора бордир.

Чунки, арслон сўзидан ўз маъноси эмас, орада ўхшатиш борлиғи учун ботур йигит онглашиладир.

68 Истиорада ҳам асос — ўхшатишдир. Бироқ, истиорада ўхшаган ва ўхшатиладиган айтилмайдир. Мана шунга кўра истиорани иккига тақсим қиладирлар. Бири очиқ истиора. Иккинчиси ёпиқ истиора. Очиқ истиора ўхшаган ўрнида ўхшатиладиган айтилмайдир. Олдовчи бир киши билан кўрушмак истаганимизда «у шайтон билан меним ҳеч ишим йўқ» десангиз, очиқ истиора қилган бўлурсиз. Чунки, олдовчи кишини шайтонга ўхшатасиз, сўнгра ўхшаган киши ўрнида шайтоннинг ўзини қолдирасиз.

Кечаги «қайнашлар» пасайган бўлса-да,
Кечаги ҳужумлар сусайган бўлса-да.

Борлиқнинг чокини сўкма,
Оғули кўз ёши тўкма,
«Ёш гул»ни ерга букма,
Кел, эмди яшнаб ўсайлик,
Кел, эмди бирга кулайлик.

Ботунинг юқоридоғи шеърларида «қайнашлар» тебранишлар учун, «ёшгул» дўстининг бўйи учун очиқ истиора йўли билан ишлатилгандир.

«Ёпиқ истиора»да ўхшатиш билан ўрнида ўхшаган қолдирилади, ўхшатишнинг баъзи ҳоллари бунга тақилади:

«Бундан ўн-ўн беш йил бурун юртимиз, элимиз истибдоднинг қонли панжалари остида ингларди, деганимизда истибдодни йиртғувчи ҳайвоннинг қонли тирноқларини истибдодга тақаб қўямиз. Мана бу ёпиқ истиорадир.

69 «Ёқимли шамол мени севиб, юмшоққина «ўпа-дир»:

Борлиқнинг чокини сўкма,
Кел, эмди «яшнаб» ўсайлик.

Мана бу гапларда «шамол» бир кишига ўхшатиш билан, яна шамолнинг ўзи гапда қолдирилганда киши ишларидан бўлган «севиб ўпмоқ» ҳоли унга тақилган.

«Борлиқ» бир кийимга ўхшатиш билан, шоир ўзи билан ўртоғини юлдузга ўхшатган. Бироқ, ўхшаганларни — ўзларини гапда қолдирганда ўхшатишнинг ҳолларини уларга тақаб қўйган.

Истиора ҳам ўхшатиш каби бир сўздагина эмас, бир ҳайъатда ҳам бўлади. Чўлпоннинг гўзал бир ҳикояси бошида ёзилган «Қор қўйнида лола» айтими мана шундайдир. Мунда «эшон», «қиз» ҳам «нигоҳ» учун, «қор», «лола», «қўйин» сўзлари истиора этилгандир. Истиоранинг булардан бошқа яна бир турлиси бор, «ўхшаган» билан «ўхшатиш»ни ёндоштириб қўямиз. Гўё ўхшатиш билан ўхшаганга қарашлиқ бир нарса экан каби иккиси билан бир қараш уюшмаси (изофий жумла) ясаймиз:

«Инқилоб қуёши», «умид юлдузи» каби айтмаларнинг ҳаммаси наҳвга кўра қараш уюшмаси (изофий жумла)дир. Инқилобни қуёшга, умидни юлдузга ўхшатгандан сўнг ўхшаган билан ўхшатишнинг «қараш уюшмаси» шаклида бир-бирига бойлаб айтганимиз учун буларга «қараш истиораси» деймиз⁸⁷. Қараш истиорасида ўхшатишнинг ўзи эмас, унинг бир сифати, бир ҳоли қолдирилса бўлади. «Инқилоб нури», «умид ёлдузи», «зулм тирноғи», «ўлум панжаси» каби тубандаги ўрнакларда қараш истиораси бордир:

Қора ўтмиш чангалидан қутулиб,
«Эрк чечаги» тақа олған кучли қиз.

Тенгсиз ман деган «зулмат тирноғи»,
Бўғуқ фарёдлар йиқа олганими?
«Турмуш денгизин» шамол қўзғатса,
Сен ҳам кўзингга ёш тўлдирмағил.

Яна йиғи, ўлукларга сажда қилиш бошланди,
Яна «умид юраги»га ништар учи ташланди.

«Умид буйруғин» ижро этаман,
«Тилак юртига» тездан етаман.
Биз «борлиқ бағри»да қарши куч, унутма.

(Боту)

Истиоранинг турли ўрнакларини Сайдалининг «Табиатда баҳор»идан олинган шу парчада кўрмак мумкин:

«Табиат чечаклар билан безанадир, байрам қиладир. Турли чечаклар қуёшқа қараб қувонч билан лабларини жилмайтирадилар. Бироқ менинг устимга қўрқунч, қаро булутлар ҳар нафасда гулдурлаб, олов чақнатадилар, бағримда ёққон ўтли ёмғурлар икки кўзимдан икки вулқон каби қайнаб чиқади, мени ботиради, эритади. Борлигим қўрқунч бўронлар орасида қолмиш излардир».

4. КИНОЯ

Киноя шундай бир сўз ё бир гапдирким, ёзувдан яқин онглашилган маъно ё фикрдан бошқа яна бир маъно ва фикрни онглатадир-да, мақсад ҳам шул иккинчи онглатгани маъно ва фикр бўладир.

71 «Синалмаган отнинг сиртидан ўтма» деганимиз гап бир киноядир. Чунки, бунинг ўзидан ёқин онглашилган фикрдан бошқа «синалмаган кишилар билан ишлама» деган фикрни ҳам билдирадирким, мақсад ҳам шудир.

Эл гаплари (маталлари) орасида:

Бўзчи белбоққа ёлчимас.

Эшак бир танга, тўқум минг танга.

Чумчуқни ҳам қассоб сўйсун

жаби кўблари кинояли гаплардир.

Сайдалининг «Қарғаларнинг зори» деган сочими киноянинг энг чиройлик бир ўрнакидир. Элбекнинг ҳам ҳикоялари орасида гўзал киноялар бордир.

Арабча «таъриз»⁸⁸, ўзбекча нисҳам — пичинг — уч-руқ аталган бир йўсун гаплашиш (тош отиб гапирмак каби) борким, «адабиёт»да киноянинг бир бўлаги саналадир.

Ўзбек хони Шайбонийхоннинг Ўрта Осиёни чигатойлардан тортиб олгани тўғрисида «Шайбонийнома» отли бир дoston ёзилган. Муҳаммад Солиҳ ўзининг дostonида Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўз ўғулларини Ҳирот шаҳрига чақириб, Шайбонийга қаршу кенгаш мажлиси қилганини ёзганда кўб уста пичинглар отиб ўтадир.

Бу кунларда чигатойларнинг энг улуғи бўлган Султон Ҳусайн Бойқаро ўзбек хонига қаршу бирликда ҳаракат қилишни лозим кўруб, ўғулларига киши юборадир:

Чун бу сўзларни, деди ул Мирзо¹
Солди ўғлонлари ичра ғавғо.
Бордилар бегоналари бу сўз ила,
Чоптилар от бори бу сўз ила.
Дедилар сўзини ўғлонлариға,
Еткуруб борчаларин жонлариға.
Борча сўзини қабул айладилар,
Отларининг сиртидан сийладилар⁸⁹.
Чопибон борча Ҳирий² бордилар,
Отанинг кўнглини охтардилар.
Балхдан «Шоҳ Замон»и келди,
Муниси, руҳи равони келди...
Ҳам Абул Муҳсиний Марвий келди⁹⁰,
Марвнинг арау сарвари келди³,
Борди Машҳаддан анга Шоҳ Кўпак,
Ким, бўлай, «Чин Сўфи»га⁴ банда
кўмак...

Йиғилиб келди, бaсe, ёхши-ёмон,
Кeпaгy apпoю бyғдою сомон...!

¹ Ҳусайн Бойқаро.

² Ҳирот демакдир.

³ Арар — оқ тол, сарв, бир ёғоч.

⁴ Сўфи — шул замонларда Ҳива ҳокими бўлган киши.

5. МАЖОЗ

Бир сўзни ўз маъносидан бошқа бир маъно учун ишлатмагидир. Шул шарт биланким, бу ики маъно орасида ўхшатишдан бошқа бир турли ёқинлик, бойланиш бўлсун.

73 Бир кимсаки «Бошинг омон бўлғай» деганда тилагимиз унинг ўзининг омон бўлишидир. Боши унинг бир мучаси (аъзоси) бўлгани учун «бош» сўзидан унинг ўзини онглаймиз.

Ботунинг қалами ёхши. Навоийни кўб ўқийман. Мажлис сўнгида қарор берган. Инқилоб Иван билан Каримни ўртоқлаштирди. Деганимиз гапларнинг ҳаммаси мажоз билан айтиладир.

Адабиёт муаллимларидан баъзилари мажознинг чин маъноси билан ёнги маъноси орасида бўлган яқинлиқнинг нима эканини кўзда тутиб, мажознинг турларини кўрсатмакчи бўладир. Бу ортиқча бир ишдир, Масъаланинг муҳим жиҳати мана будир:

1. Икки сўзнинг ҳар бирини ўз маъносида қолдириб, бир-бирларига ўхшатилиб айтилса, ўхшатиш бўладир.

2. Бир сўз ўзининг чин маъносидан олиниб, шунга ўхшаган бошқа бир маънода ишлатилса, истиора бўладир.

3. Бир сўз ўзининг чин маъносидан олинмай шунга ўхшаган бир маънода ишлатилса, киноя бўладир.

4. Бир сўз ўзининг маъносидан олиниб, шунга ўхшатишдан бошқа нима бўлса майли, бироқ онглашиларлик бўлсун.

6. ЖОНЛАНТИРИШ

Инсондаги даражада тириглиги бўлмаган нарсаларга. жониворларга инсондаги тирикликнинг ҳолларини, сифатларини тақмоқдир.

74 Жонсиз нарсаларни жонли кўрмак, қушлар, жониворларни кимсалар ўрнида тушуниб, олар билан гаплашмак, оғир қайғулар, кучли туйғулар, денгиз тулқуни, қон қайнаши замонларида бўлатурғон бир «руҳий ҳолат»дир. Мана шу руҳий ҳолатларни тасвир этмак истаган қаламлар, санимийликдан чиқмасалар ифодаларига кучли таъсир берган бўладилар.

Элбекнинг шу шеърида:

Бир замон кўкларга қанот қоққан бу
Севгили, муҳташам ҳайбатли бино.
Емрилиш соатин кутгандай бўлуб,
Кўрунур кўзга қайғулиғина⁹¹.

Чўлпоннинг шу шеъридан:

Кичкина ариқнинг пастак шовваси
Мана товуш билан шовлаб турадир.
«Эй, қўпол, шаҳарнинг жанжал,

говғаси,

Тола бўйларида мен бормен» дейдир⁹².

Бибихоним мадрасасининг харобаларида «кўкларга қанот қоққан кучли бир қушнинг емирилиш, йиқилиш дақиқаларини кутуб турғанидаги қайғулари»ни кўрмак...

Далада оқиб турган кичкина бир ориқчанинг товушидан «шаҳарнинг қўполликларига, жанжал, ғавғоларига қаршу кўтарилган маъсум бир руҳнинг майин товушлари»ни эшитмак жонлантириш санъатининг чиройлик ўрнакларидир.

75 Навоий «Лайли-Мажнун» достонида бир боғда Лайлининг оёғи остига эссиз йиқилган Мажнуннинг, Лайло кетгандан кейин эса ўзига келиб кўз очқонин, боғдаги гул, булбул ёғочларининг унга қайғудошлиқ қилғучилар каби кўрган тасвир қиладирким, бу жонлантириш санъатининг жонли бир ўрнакидир:

Гулшан аро Қайс¹ ҳушидан фард²,
Ётиб эди ерда ўйлаким гард³
Ҳам мағзида⁴ ҳушдин хабар йўқ,
Ҳам жисмида руҳидин асар йўқ.
Ёрим кечаким насими гулбез⁵,
Бўлди чаман аҳли узра гулрез⁶,
Гул атри⁷ димоғига солиб хуш,
Очти кўзин ул ғариби мадҳуш⁸.
Кўрди ўзини чаман ичинда,
Сарву гулу ёсуман ичинда⁹.
Булбул боши узра нағма-пардоз¹⁰,
Аҳволиға навҳа¹¹ айлаб оғоз.
Гул ҳолиға чун назора¹² айлаб,

¹ Мажнун исми. ² Ҳушдан айрилган. ³ Тўзон; ⁴ Мия; ⁵ Гул ҳидли шамол; ⁶ Гул сочғучи; ⁷ Ҳид; ⁸ Эссиз, шўхсиз; ⁹ Сарв — бир ёғоч; ёсумон-бир гул; ¹⁰ Муסיқий чолғучи, ашулачи; ¹¹ Йиғи-сиғи; ¹² Қарамоқ.

Гулгун ёқосини пора айлаб,
 Чун кўксида ҳажрдин кўруб доғ,
 Кўкси уза лола куйдуриб доғ.
 Топиб чу вуқуф¹ бу азоға,
 Ашжор² алам³ чекиб ҳавоға.
 Сунбул қилибон қаро узорин⁴,
 Очиб қаро зулфи мушкборин⁵
 Дардиға оқар су (в) зор йиғлаб,
 Ун тортибу сўғвор⁶ йиғлаб³.

СУРАШ

Шоир-адиб умидсизлик, шошқинлик, қизғинлик, кучли бир қайғу каби ҳолларга тушганда ўзининг туйғуларини ўзил-кесил қилиб онглата олмайду-да, умидир? бумидир? нечун бундай? каби сўроғларни қаторлаб ўтадир. Бу, усталлик билан чинликни йўқотмасдан ишланса, кучли туйғуларни онглатиш учун чиройлик бир йўлдир:

Боқмас менга жанона, ажаб ҳолат эмасму?
 Бўлди яна бегона, ажаб ҳолат эмасму?

(Лутфий)

77 Адабиёт муаллимлари услубнинг хусусий безаклари қаторида «билмасликка солиш» (тажоҳули ориф) деб айрича бир безатишдан гапирадирлар. «Бунда шоир билгани бир нарсани гўё ҳеч билмас эмиш каби у тўғрида сўроғлар қотарлаб кетадир», дейилар. Чўлпоннинг мана шу шеъри «билмасликка солиш» учун кучли бир ўрнақдир:

Бир-икки ёҳши сўз айтдик,
 Ҳолимни онглағанингми?
 Кўзларни қайғули артдик,
 Ҳолимға йиғлағанингми?

Ётликлар битдими энди?
 Ортуқ мен сенга ёқинми?
 Қарғашлар кетдими энди,
 Олдимми эски ҳақимни?
 Тўйдирғич қоп-қора тунлар,
 Ёпқични олдимми биздан.

¹ Онгламоқ; ² Ёғочлар; ³ Байроқ; ⁴ Юз; ⁵ Мушк сочқучи; ⁶ Сўғвор — мотам тутмоқ.

Юргайми ёғдули кунлар,
 Сен босқон севгими издан?...
 Кўкламнинг олдини тўсқон
 Зулматлик қишми йиқилди?
 Бўйнига лолалар осқон
 Кўкламни ўрнига келди?
 Кўнглимга сирли қоқилган,
 Кўнглингнинг шарпасидирми?
 Ё кўкда янглиш отилган,
 Бир юлдуз куррасидирми?

Бир сўзла, биргина сўзла,
 Қолдирма шубҳа кўнгулда!
 (1922 йил 22 июл)

Бироқ, менинг фикримча, бу сўрашдан бошқа нарса эмас. Буни услубнинг айри бир безаги деб кўрсатиш тўғри бўлмайди.

МУБОЛАҒА

Туйғуларимиздан бирининг жуда кучли эканин билдирмак, уни бўлганидан бир оз ортириб кўрсатмакка муболаға деймиз.

Муболаға чин (самимий) бўлса, жудаям оширилиб юборилмаса, зўраки, ясама бўлмаса, туйғулардоғи кучлилик — ўткирликни онглатишга катта ёрдам қилади. Катта бир бахтсизликка учраган кишининг «Оҳ, ёндим, битдим!» дейиши мана шундай чиройли муболағалардандир.

79 Навоийнинг:

Тирноқларин чу юзга урди,
 Тирноқ-тирноқча ерлар ўйди:

байтида ҳам чиройли муболаға бор. Эски адабиётимизда «фалаклар ёнди оҳимдан... кўз ёшим сел бўлуб дунёни бости...» руҳида ёзилган шеърлар зўраки, ясама, совуқ муболағалардандир.

Кўз ёшим чу дарё, ҳар тараф оби равоним бор.

(Залилий)

Ғам туни билмам шафақдир¹, ё фалак миръотида²,
 Акс кўргазган кўзимнинг лаългун³ ёшимидур.

(Навоий)

¹ Шафақ — қуёш ботарда қизариб кўрунган булут; ² Миръот — кўзгу; ³ Лаългун — қизил.

81 Юз ёмонлиғ кўруб ондин телба бўлдунг, эй

Ёхшилиқни кўз тутарсан ул париваш¹дин кўнгул,
яна.

Мен неча жафою жаврингга сабр этай,
Бир зарра вафою меҳр йўқ сенда, нетай.
Чун бошим оёғингга қўярға ярамас,
Бошимни олиб оёғ еткунча кетай.

(Бобур)

Мана бу юқоридағи шеърлардағи ёруғлиқ — қоронғу, ёмонлиғ — яхшилиқ, жафо — вафо, жавр — меҳр, бош — оёқ сўзлари орасида қаршулик бор. Буларни ёндоштирмақ адабиётда «қаршулик» бўладир. Бироқ, бу кўрганларимиз сўздагина қаршуликдир. Ҳолбуки, қаршуликнинг энг яхшиси «фикр»лараро қаршулик ясашдир. Чўлпоннинг «Мен ва бошқалар»ида қаршуликлар бор:

Мен ва бошқалар

Кулган бошқалардир, йиғлаған менман,
Уйнаған бошқалар, инграған менман.
Эрк эртақларини эшитган бошқа,
Қуллик қўшуғин тинглаған менман...
Бошқада қанот бор, кўкка учадир,
Шохларга қўнадир, боғда яйрайдир.
Сўзлари садафдек, товуши найдек—
Кўйини ҳар ерда, элга сайрайдир.
Менда-да қанот бор, бироқ боғланған...
Боғ йўқдир, шох йўқдир, қалин девор бор.
Сўзлари садафдек, товуши найдек
Кўйим бор,.. уни-да девор тинглайдир.
Эркин бошқалардир, қамалған менман,
Жонвор қаторида саналған менман.

(Чўлпон)⁹⁴

Бобур Мирзонинг:

Эл борча пушаймон бўлур, тавба қилур,
Мен тавба қилибман, пушаймондирман

деган байтида ҳам фикрий қаршулик бордир.

Қаршуликнинг ўртоғи бўлган бошқа бир услуб бе-заги борким, «яқинлик» (таносиб) аталадир.

¹ Париваш — парига ўхшаған, чиройлик.

Бу гапда бир-бирига яқинлиғи (муносабати) бўлган сўзлар тизиладир. Саидалининг «Табиатда баҳор»ида баҳор билан яқин бўлган чечак, қуёш, булут, гулдурлаш, чақнатиш, ёғмур, бўрон каби сўзларни тизгани адабиёт истилоҳида яқинлик (таносуб)дир.

ҚАЙТИШ (РУЖУЪ)

Шоир-адиб ўз туйғуларини онглатиб турган чоғда, гўё бирдан ифодалашнинг етишсизлигини билган бўлуб, бурунги сўздан қайтадир-да, ундан кучлирак бир ифода билан сўйлайдир.

Бунга қайтиш дейиладир:

Йиғлаб турдим, йиғлаб турдим эмас, унда тийрак ўлдим.

(Элбек)

83 «Қиз ўзининг поёнсиз ёлғузлиғининг энг охириги ҳадлариғача йитиб қолган, йўқ, балки у ҳаддан ошиб ўтиб кетган».

(«Сўба», Чўлпон таржимаси)⁹⁵

Кўнгил аро ҳушдин хабар йўқ,
Не ҳушки, кўнгилдин асар йўқ.

Ҳар бир монғишида бир латофат,
Йўқ, йўқки, сочиб жаҳонга офат.

(Навоий)

Азм айла сабо ул гули хандонимға,
Не гулки, қуёшдек моҳи тобонимға.

(Навоий)

Кўруларким, қайтишда сўнграғи фикрнинг бурунги фикрдан кучли бўлиши лозим. Шундай бўлмағач, қайтишнинг маъноси қолмайдир.

Навоийнинг:

Бўлмаса ишқ, ики жаҳон бўлмасун,
Ики жаҳон демаки, жон бўлмасун.

деганидағи қайтиш мана шундай кераксиз қайтишлардандир.

Чунки, бу «ики жаҳон бўлмасун» деганига рози бўлмай, «йўқ жон бўлмасун», дейдир. Ҳолбуки, иккинчи фикри биринчи фикрдан кучсиздир.

- 84 Инсонда баъзи фикрлар, туйғулар бўладиким, уларни билдирмак учун сўзлаган сўзлар ҳалигиларнинг таъсирларини йўқотмоқдан бошқа бир фойда бера олмайди. Одатда ҳам «мен бу фикримни онглата олмайман, бунн онглатмоқ учун сўз этишмайди», деганимизда шундай фикрлар, туйғулардан хабар берамиз. Мана шундай фикрлар, туйғулар тўғрисида ортуқча сўзламакнинг фойдасиз бўлганини сезган шоир бирдан сўзини кесади, ўзининг сўйлашдан ожиз қолганини онглатмоқ йўли билан туйғуларининг кучини кўрсатмак истайди. Бунга адабиёт тилида кесиш (қатиъ) дейилади.⁹⁶

Яна бир кун кўк кўкрагини очиб,
Кула-кула бунлар сори боққанда.
Яна бир кун қизлар каби табиат,
Қулоғига олтун ҳалқа тоққанда.
Бўлар бутун писроқлардан айрилиб,
Кўклар сори қараб, учуб кеталар.
Яна учиш, яна ўйун, яна эрк...
Оҳ, ... у кунлар ...

Бурилиш (илтифот)

Бир нарсага ундаб ё уни тасвир қилиб, ўз туйғуларини ёзиб турғон шоир бирдан сўзнинг боришини бошқа томонга буруб қўйса, мунга бурилиш (илтифог) дейилади.

Сайдали ўзининг «Табиатда баҳор»ида:

- 85 «Табиат чечаклар билан безанадир, байрам қилади. Турли чечаклар қуёшқа қараб қувонч билан лабларини жилмайтиради. Бироқ, менинг устимга эса қўрқинч, қора булутлар ҳар нафасда гулдураб олов чақнатади. Боғримда ёққан ўтли ёғмурлар ики кўзимда ики «вулқон» каби қайнаб чиқади, мени ботиради, эритади. Борлиғим қўрқунч бўронлар оросида қолмиш изла(р)ди»... дегандан сўнг бирдан сўзини буриб: «Эй, табиат, бу нечун, нега сен куласан...» деб қичқиради, ундайдир-да, бизга бурилишнинг гўзал бир намунасини беради. Навоий «Лайли-Мажнун» достонида Мажнуннинг фожеъали ҳолларидан бирини тасвир

қилгандан кейин бирдан сўзини табиатга, замонга қараб «бурадир»-да:

Эй золи замона, дод фарёд,
Атфолинга неча зулму бедод!

СЎЗ УЙУНЛАРИ

86 Араб-эрон адабиётидан таъсирланиб майдонга чиққан бурунги адабиётимизнинг жуда аҳамият бергани сўз ўйунлари (лафзий санъатлар)дир. Буларга санъат демакдан ўйун демак тўғрироқдир. Форс шоирларининг буюк бир қисми адабиётдан, шеърдан мақсадлари туйғуларни, воқеаларни, руҳий ҳолларни тасвир этмак, чизиб кўрсатмак эмас эди. Ақлсиз муболағалар, табиатдан ташқари ўхшатишлар, бир сўзни икки маънода, икки сўзни бир маънода ишлатишлар, сўкушдан-да қабоҳатли бўлган махташлар билан овора бўлмоқ улар учун улуғ адиблик, буюк шоирлик саналар эди. Бир кишининг боласи ўлса, ё хотуни туқса, бир киши бир мансабга эришса, уй, мадраса, сарой, ҳавуз, ҳаммом ясаса, замоннинг энг катта шоирлари шунга таърих ёзиб тахдим қиладирлар эди. Буларнинг адабиёт билан, шеър билан муносабати бўлмаган сўз ўйунлари эканини онгламоқ истамаганлар бор кучлари билан шуларга берилганлар. Бизнинг ўзбек-чигатой шоирлари форс адабиётининг мана шу ясама санъат ўйунларига берилган форс шоирларини тақлид этиб, кўб асарлар ёзганлар. Бироқ, бу йўлда форс шоирлари даражасига эриша олмаганлар. Ўзларининг адабий кучларини, адабий истеъдодларини текингина совуриб қўйганлар! Бу сўз ўйунларининг бу кунги адабий қарашга кўра ярим чақалик аҳамияти йўқдир. Шундай бўлса ҳам бурунги адабиётимиз билан танишмоқ истаганларга, албатта, яраганини билганимиз учун китобхонимизда булардан ҳам бир оз гапуруб ўтмакчи бўлдим:

ТАЖНИС

Маънода бошқа бўлуб, ёзилишда, айтилишда бир-бирига ўхшаган икки сўзнинг бир мисраъда, ё бир байтда сиғдиришга тажнис дерлар.

Бобурнинг:

Ёз бўлдию бўлди яна жаннат киби ёзи,
Хуш ул киши ким айш или ўтган қишу ёзи⁹⁷.
Дўстлар, кўнглумдоғин қабрим тошига ёзғайсиз!
Токи бирдек бўлғай ул ой ишқида ичу тошим⁹⁸

деган байтларида «ёзи», «тош» сўзлари тажнис ўйуни билан айтилгандир. Навоийнинг шу туюғида ҳам тажнис ўйуни бор:

Ёраб, ул шаҳду шакар ё лабмидур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмидур?
Жонима пайваста ўқин отқали
Ғамза ўқин қошиға ёлабмидур?

ЛАФФУ НАШР⁹⁹ (ЙИҒИБ ТАРҚАТИШ)

Бир гапда, бир байтда икки-уч нарсанинг исмларини қатор тизиб, андин кейин уларга боғли ҳолларни шу тартиб билан қаторламоққа «лаффу нашр» (йиғиб тарқатиш) дерлар:

«Гуллар, булбулларнинг боғчани тўлдирган ҳид, товушлари мени қайғу дунёсидан узоқлаштирган эди», деганимизда «гулларнинг ҳиди, булбулларнинг товуши» демасдан, «гуллар, булбуллар» дегандан сўнг уларнинг «ҳид, товушлари»ни қаторлаймиз.

Амирнинг:

Лаб ўгур такаллумга, зулфингни паришон қил,
Қанд қийматин синдир, нархи анбар арзон қил.¹⁰⁰

деган байтида «йиғиб тарқатиш» бор.

Фазлийнинг:

Оразинг била зулфинг боғ аро намоён қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил

(байтида)

икки қабатлиқ «йиғиб тарқатиш» бор. Фазлий бошлаб ораз (юз) билан зулфни қаторлаб тизадир, сўнгра ораз тўғрисида лола, зулф тўғрисида сунбулни тизадир, ондин кейин «доғ этиб паришон қилиш»ни лола билан сунбулга боғлайдир-да, «лолани доғ этиб» гапини оразга, «сунбулни паришон қил» гапини зулфга боғлайдир.

САЖЪ

88

Тизимда қофия нима эса, сочимда сажъ шудир. Бир мақола, бир ҳикояда гапларнинг охирларидаги сўзлар-

нинг бир турли оҳангли бўлишларидир. Араб адабиётида сажънинг эътибори жуда каттадир.

Қуръонда оят охирларидаги «мубайян», «муайян», «карим», «алим», «ҳалак», «фалак»лар.

Мана шул сажъ деганимиз сўз ўйинидир. Арабча ёзилган бир кўб адабий сочим асарлар сажъли қилиб ёзилгандир.

Бизнинг адабиётимизда бунини киргизишга тиришганлар кўб бўлган. Улардан бир-икки намуна кўрсатайлик.

Навоийнинг «Маҳбубул қулуб»идан:

«Аммо баъид фуқаронинг гадоийи ва ғаройиб мас-турлари чеҳра кушойиши, ал-фақирул-ҳақир Алишер Навоий мундоғ арз қилур ва адосин ўзига фарз билурким, бу хокисор, паришонрўзгор...»¹⁰¹

Амир Умархондан:

«...таадди аҳлидин фуқаро ва масокин хотирлари жамъ ва муҳофазатим таҳқиқидин, шомдин то субҳ рас-та ва дўконларда шамъ, ҳимматим саҳобининг рашаҳотидин муфлислар ғами ва кафи, кифоятим қатаротидан муҳтожлар мустағин бўлдилар»¹⁰².

89 Кўриларким, худди араб-форс сочмаларида бўлғони каби сажъли ёзишқа тиришмакни услубимизни бузушдан бошқа бир фойдаси йўқдир. Бир асарни бутунлай сажъли ёзмақ эмас, сўз орасида бир-ики сажъли жумлалар айтиб кетишга бизнинг халқ шоирларимиз бўлгон бахшилар муваффақ ёзилиб олингон «Алпомиш достони»да орасира мана шундай ўрунли сажъларга учрамоқ мумкиндир:

«Ўн олти уруқ қўнғирот элида бир чўпон тўй бўлди. Бийлар тўйга келди, бийларни отини ушламади, кўнглини хушламади...»¹⁰³

«Жортибой оқсоқол деган бир зот бор эди. Мажлисли кун бўлса, тўрдан жой теймас, пиёладан чой ичмас. Бўзоғнинг олдинда кавиш билан оралашиб, ит чағиш бўлуб ётар эди...»¹⁰⁴

«Мурнас кўрсанг дейрман новудай, каллалари сайт-отнинг товудай...»

Мана бизда ҳам сажъ бор. Бироқ, араб сажъи каби зўрлаб бир мақолани тўлдуруб юбормайдир.

Мақоланинг, ҳикоятнинг жонли ўрунларида ифода-нинг табиийлигини бузмасдан, бир-ики йўла кўруниб, яна йўқоладир. Бу йўсунда сажъ эса, албатта, мақбулдир.

ТАЪРИХ

Бурунги мадрасаларимизда ўқуған ҳисоб илмида «Абжад ҳисоби» бор эди. «Абжад ҳисоби»га кўра, ҳарфларнинг ҳар бирига бир сон белгиланган бўладир. Мана шундай:

ا	ب	ج	د	ه	و ^ا	ز	ح	ط	ی
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ک	ل	م	ن	س	ع	ف	ص		
20	30	40	50	60	70	80	90		
ق	ر	ش	ت	ث	خ	ذ			
100	200	300	400	500	600	700			
		ض	ظ	غ					
		800	900	1000					

90 Туғулиш, ўлум, тўй, тахтга чиқиш, бино солиш каби воқеалар тўғрисида бир тизим ёзиб, охириги мисраъида шу воқеаъ таъриhini абжад ҳисоби билан кўрсатишга таърих дерлар.

Қўқон хони Амир Умархоннинг «Зафар кўк» деган оти ўлганда «Биҳжат» деган шоир мана шу таърихли марсияни ёзган...!

Қайси гулбун гулининг ғунчалари тўкулмас,
 Қайси гулбаргким, ул боди хозондин сўлмас,
 Қайси хумдирки, қазо тоши они синдирмас,
 Қайси жомеки, қадар шарбати анга турмас.
 На келур даври фалакдин бошингга, рози бўл,
 Ҳеч жондор ажалнинг илкидан қўрқилмас,
 Бўлди нобуд зафар кўк тўқулган су(в)дек,
 Эл аро ушбу масалдирки, «тўкилган тўлмас»,—
 Деди таърихи учун ақл: «Зафар кўк ўлди».

То мирохур бошини олмаса ҳаргиз бўлмас.

Бунда эски имло билан ёзилган «Зафар кўк ўлди» айтимининг ҳарфлари юқоридаги абжад ҳисоби билан (1277) бўладир. Бундан «мирохўр»нинг боши бўлган

(م) ҳарфи сони бўлган 40 ни чиқарганда 1237 қоладирким, онинг ўлган йили шудир.

Хоразмнинг машҳур шоирларидан Полвонниёз Комил Хоразм шахзодаларидан бирисининг туғулишига шу таърихни айтган:

Деди таъриhini дуо бирла,
Комил ҳоксор бесомон.
Авж иззат уза муқим ўлсун

«نور عين سيد محمد خان»

(Нури айни Саид Муҳаммадхон)

91 Эски имло билан ёзилганда тўртинчи мисраънинг абжад ҳисобига кўра сони 1203 бўлади. Мунга иззат (عزّزت) сўзининг юқориси (авжи) бўлган «ع» ҳарфининг сони 70 ни қўшсак, 1273 бўладир.

МУАММО

Бурунги шоирларимизни бўш бўшига машғул қилиб чарчатган ўйунларнинг биртаси муаммодир..

Шоирларнинг бири бир байт ёзадир шул йўсиндаким, унда бир «исм» махсус қоидалар билан яширилган бўлсун. Сўнгра муаммо қоидаларини билганларга ҳалиги яшурун аслини билдирмай, шу байтни ўқуйдир. Улар тиришиб, жон чекишиб билган қоидалари юзасидан ҳалиги исмни топиб айтадилар.

Бу ўйуннинг шеър, адабиёт билан олиш-бериши бўлмагани маълум. Бироқ, бизнинг бурунги шоирларимиз шеърдан, адабиётдан санаганлар-да, унинг йўлида мияларини чурутганлар. Ҳатто буни ўз бошича бир «фан» (муаммо фани) атаганлар. Қоидаларини кўрсатиб, китоблар ёзганлар, мадрасада дарс этиб ўқуғанлар..!

«Муаммо» ўйунининг энг кўтарилган замони Навоий замонидир. Навоий замонида форсича, ўзбекча муаммо бирликда кўтарилган, форсий муаммога кўпрак аҳамият берилган десак-да бўладир. У замоннинг энг улуғ ики шоири Навоий билан Бобурнинг анча муаммолари бордир.

Навоий «муаммо фани» (!) да айрича бир рисола ҳам ёзган¹⁰⁵. Биз Бобур ҳам Навоий муаммоларидан бирики ўрнак кўрсатамиз:

92 «Навоийдан» («Боқир») / باقر / (исмиға).

Жаннат гулу насринига¹ бўлсанг муштоқ,
Гоҳ «ёр» юзиға, гаҳ кафи пойига «боқ».

¹ Насрин — бир чечак исми

«Боқ» сўзи «ёр» сўзининг юзи бўлгон «и «ى»» га қўшулса, «ёки» исми чиқар, оёғи бўлган «ر» қўшулса, «ёқир» бўладир. «Ёқир» ёзилишда «Боқир» каби-дир.

(«Жунайид» исмига).

«Оҳ» ўқин «жон» дин чекарсам ул париваш

«ёд»идин,

Қолмас ул ёдимда ҳам фарёд онинг бедодидин.

«Жон» сўзидан «оҳ»нинг ўқи бўлган (I) ҳарфи чиқарилса «ж.н» қоладир. Шу (I) ҳарфи «ёд» сўзи-да ҳам қолмаса, «й.д.» ҳарфлари қоладир. «ж, н, й, д.» ҳарфлари бирлашгач, эски имлода «Жунайид» (جنید) исми чиқадир.

Форс-араб адабиётидаги сўз ўйунларининг турлари кўбдир. Бироқ, бизнинг адабиётимизда муҳим ўрун тут-қонлари шуларгинадир.

Зотан буларнинг-да, қолганларининг адабиётга аҳа-мияти йўқдир. Шунинг учун бу тўғрида сўзни узайтиш лозим кўрилмади.

ЭЛ АДАБИЕТИ

93 Ёзма адабиёт, эл адабиёти деб адабиётни ик-кига ажратадилар. Бу ажратиш тўғрисида ёш адабиётчиларимиздан В. Маҳмуднинг шу аҳамият-ли фикрини тинглаймиз: «... лекин ёзма, эл ада-биётини айирмоқ ва буларни жомиъ, мониъ таъ-риф қилмоқ қийиндир, ҳатто мумкин эмасдир. Ёзма адабиётнинг бир хусусияти ёзмалиги, иккин-чиси асар эгасининг маълум бўлишидир, эл ада-биётининг хусусияти-да шу сифатларнинг бўлмас-лиги ва сғиздан оғизга кўчиб юрушидир. Энди таҳлил қилайлик:

Биринчи: бир вақтлар ёзма ўлароқ тасбит этил-ган (майдонга чиққон) бир адабий асар йўқолди дей-лик ва сўнгра унинг парчалари оғиздан-оғизга кўчуб юрди ва асар эгасининг оти ҳам унутилди дейлик.

Иккинчи: оғиздан-оғизга кўчиб, асрларча юрган дoston, мақоллар ёзилиб бир мажмуа ҳолига келтирил-ди дейлик (қандайки, бу кун ҳар ерда қилинадир).

Бу икковини қандай қилиб ажратиш керак ва қайси-ни қайсига киргизиш керак?»¹⁰⁶

В. Маҳмуд «эл адабиётининг эгаси маълум бир ки-ши эмас. Унинг эгаси халқдир», деган фикрни ҳам ма-на шундай юрутадир: «Ҳеч бир дoston, мақол, топиш-

моқ, ашула йўқки, йигирма киши ўйлашиб тўқуғон ёки «баста»лаган (боғлаган) бўлсун.

Ҳар бир дoston, мақол, топишмоқ, ашула асосан бир киши томонидан чиқориладир-да, сўнгра умумийлашиб кетадир. Туркистоннинг сўнг шоирларидан Муқимий, Фурқат, Ҳазиний парчаларидан шундайлари борки, агар аллақайси тоқчаларда чуруб, қорайиб кетган баёзлардан кўруб эгаларини билган бўлмасоқ, уларни эл адабиётидан ажрата олмас эдик...»¹⁰⁷

94

В. Маҳмуднинг гапи жуда тўғри. Бу икки турли адабиёт орасидаги фарқни ёзма, ёзилмаганликда ёки эгасининг белгили-белгисиз бўлганида кўрмак янгилидир. Шундай бўлса ҳам бизнинг санъаткор адабиётимизга қаршу ўзининг самимийлиги, соддалиги билан ўз борлигини сақлаб келган бир адабиётнинг борлиги-да маълумдир. Бироқ, бунинг айирмаси ёзма бўлмаслигида, ё эгасининг маълум эмаслигида эмас, ўзининг руҳидадир. Шаҳарларда, сарой, мадраса теграларида йиғилиб, маданиятча илгари босқон, иқтисодча қўтарилган, туйғуча-завқча ингичкаланган бир «кўма» (зумра)¹⁰⁸ дан кейинга қарасангиз, маданият, эътиқод, туйғу, завқ ҳам тушунчада тубанда қолган буюк бир кўбчиликни кўришингиз аниқдир. Мана шу кетда қолган кўбчиликнинг тушунишига, завқига, туйғусига, руҳига қаратиб ёратилган кенг бир адабий майдон, жудаям кўб адабий асарлар бор. Мана шу асарларга биз эл адабиёти деймиз¹. Бундаги ифода, услуб, ўхшатишлар, сифатлашлар, мажозлар, истиоралар, қайнашлар ҳаммаси элники, эл тушунишига мос келтирилгандир. Ҳалиги санъаткор «кўма» (зумра) шоирларининг ҳечда ёқтирмаганлари таъбирлари, ўхшатишлар эл адабиётининг энг чиройлик қисмидир. Буни мисоллари билан кўрсатайлик:

Лапар айтсанг тўйда айтғил,

Сулув қизлар қочаро,

Очилмаган гул ғунчани булбул

сайраб очаро.

Кўзум олиб су(в)га чиқсам оҳ урадир бир йигит,

¹ Мана шу мулоҳазага топиниб, А. Саъдийнинг «Эл адабиёти»ни омма адабиёти дейишга, ҳақ бергум келади (Фитрат).

Кўзам қўюб қулоқ солсам ёрдан айрилган йигит,
Ёрдан айрилган йигитнинг ёри мен бўлсаммукин?
Қўлига қирғий бериб, кўксида жон

берсаммукин?

(Эл лапариди)

- 95 Кўрмасам бир замон тоқатим йўқтур,
Мени зор ингротиб, қўзим, айрилма.
Сен кетарсан, мен қолурман зор йиғлаб,
Ҳижрон ўти бирла бағримни доғлаб,
Қайси бир ошнодин сени сўроқлаб,
Шунқорим, лочиним, қўзим, айрилма.

(Урганжлик Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо»сидан)

Мана бу шеърларда: «Очилмаган гул ғунчанинг бул-
бул сайраши билан очилиши» каби чиройлик киноя,
«кўза олиб су(в)га чиқмоқ», «қўлга қирғий бериб, кўк-
рагида жон бермак», сезгига «қўзи, шунқор, лочин» деб
ундамак «кўма» (зумра) шоирларимизга яқатурган
таъбирлар эмасдир. Мана эл адабиётини «адабиёт»дан
(тор санъаткорона адабиётдан) айирган нарсаси, унинг
ёзилмаганлиги эмас, унинг руҳидир. У соддалар, табиий-
дир, кўбчиликнинг завқига ярарлиқдир! Кўруладирким,
бу масъалани, тўғриси, бу адабий ҳодисани ёзиш би-
лан эмас, синф масъаласи билан изоҳ этмак тузукрак
бўладир.

Эл адабиётидан саналган асарларнинг эгалари кўб-
чиликнинг «кўма» (зумра) шоирлари томонидан ёзил-
ган асарлар орасида кўбчиликнинг туйғу, завқига ёқиб,
эл адабиёти қаторига кирганлар ҳам бордир. Вадуд
Маҳмуднинг айтгани Фурқат, Муқимий, Ҳазиний «пар-
ча»лари шу қатордандир. Эл адабиётидан саналган
асарлар кўбчиликнинг туйғусига, завқига шундай мос
келадирким, у буларнинг эгаларига аҳамият бермай-
дир-да, асарни ўзиники қилиб оладир.

- 96 Бизда эл адабиётининг турлари шулардир:

Ашула, эртақ, мақол, топишмоқ, лапар, достон.

Энди буларни биртадан кўруб ўтайлик:

Куй, оҳанг билан ўқулатурган шеърлар, тизмалар-
га ашула дейиларди. Ашулаларимиз кўбрак миллий
вазн (пармоқ вазни)да бўладир.

Ашула, шеърларимиздан энг кўби тўртликлардир.
Бир ашулада ўқилатурган шеърлар олти-етти тўртлик-

дан иборатдир. Бироқ, бир-икки мисраъ «нақарот» ҳар тўртликда айланиб турадир.

Ҳар тўртликнинг ўзига махсус қофияси бўладир. Ҳар тўртликда биринчи, икинчи, тўртинчи мисраъининг қофияланиши бир турли бўлуб, учинчи мисраъ қофиясиз, бошқа бўладир:

Бекижон укам —
Жўхори экдим кечки,
Ёнидан қилдим бачки,
Ёргинам эсон келса,
Бекижон укам, ёрларам
Ҳар мозорга беш эчки.

(бу нақаротдир)

Сув келар гулдир-гулдир,
Севганим қизил гулдир,
Севганим топилмаса,
Ўлганим ўшал кундир.

Ориқ тўла сув оқар,
Сув тагида қум оқар,
Севганим ташлаб кетса,
Менга кулиб ким боқар?

97 Шу ашуланинг тўртинчи бандига келган қофия йўсуни бирдан ўзгариб қоладир. Юқоридоғи бандларда 1-, 2-, 4-нчи мисраъ қофиясиз экан, тўртинчи бандда 1-, 3-нчи мисраълар қофиясиз, 1-, 4-нчи мисраълар қофияли бўладир.

Боғ айланиб шафтоли,
Учган кимнинг каптари,
Айтсам адо бўлмайдир
Бевафонинг дафтари.

Яна бешинчи бандда эса қофия бурунги йўсунга қайтадир:

Боғинг бўлса қўра қил,
Ўғлунг бўлса мулла қил.
Муллаликка кўнмаса,
Сатангларга жўра қил.

«Андижон борай» ашуласи:

Қошингни қорасига,
Хол бўлай орасига,
Асло раҳминг келмайдир

(Нақарот)

98

99

85

келади» деб ҳамбомни бўшатади. Ярим ювунгон ҳолда кампирни ҳам чиқаради.

Кампир уйига келгач, «сен нега подшоҳнинг фолчиси бўлмадинг», деб эри билан урушади.

Чол, ҳой ундай бўлса фолчи бўлайин, дейди-да, фолчилик асбоблари топиб бозор бошида ўтуради. Подшоҳнинг одамлари узоқ бир вилоятнинг солугини йиғиб хачирларига юклаб келаётганда йўлда бир хачир олтунни йўқотиб, подшоҳга хабар беради. Подшоҳ ҳалиги чолни чақиради. Бир хачир олтунни топиб беришини сўрайди. Умрида ҳеч фолчилик қилмагон чол нима десун!

100 Хачирнинг йўқолган жойини сўрайди. Оғир юки бўлган ҳайвоннинг шу жойдан узоққа бора олмаганин ўйлаб, «хачирингиз шу йўқолган қўш-нилардан бўлган бир боғда ётибди» (деб) жавоб беради. Подшоҳ одамлари от чақиб боради-лар ва хачирни топиб келтиради.

Бир кун подшоҳнинг хазинасини ўғирлайди-лар. Подшоҳнинг фолчилари тополмайлар. Бизнинг ёлгон фолчимизнинг билмай қилган бир иши натижасида бу ҳам топилади. Чол фолчи бутун фолчиларнинг бошлиғи бўлади. Чол фолчи сирининг очилишидан қўрқади. Бир кун ҳамбомда шу масъалани ўйлаб туради-да, энг сўнг ўзини де-мона қилиб қутулишга қарор беради. Ҳамбомдан яп-яланғоч чиқиб, подшоҳ саройига югуриб келади, тахтда ўтирган подшоҳни ёқасидан тортиб ерга йиқитади. Подшоҳ тахтдан узоқлашгоч, тахт устидоғи айвонча бирдан чўқади. Буни ҳийлакор чол дарров бошқа ёққа буради. «Тахсир, ҳамбомда эдим. Шу айвончанинг йиқилиши менга маълум бўлди. Сизни қутқариш учун мана шундай яп-яланғоч келишга мажбур бўлдим», деб яна анчагина инъом олади. Бир кун подшоҳ бир чигирткани тутмоқчи бўлади, икки йўла қочиб, учинчи йўла тутди. Чолни чақириб қўлимда нима бор? деб сўрайди. Чол энди бу гал қўлга тушганига аниқ ишонади. Ҳеч бир ҳийла тополмайди. Ўзининг икки йўла подшоҳни алдаб, энди қўлга тушганига ҳасратланиб, «бир сакрадинг қутулдинг, икки сакрадинг қутулдинг, учинчисида тутулдинг», дейди. Подшоҳ эса «Бале, чол, топдинг», деб қўлини очди.

Мана шундай бўлуб ўзининг фолчи эмаслигини яхши билган чол аҳмоқ хонлар саройида улуғ фолчи аталиб юрадир».

Достон — бу, асосан, эртақдир. Бироқ, ўзининг қаҳрамонларининг бўлуши, узун ҳам кенглиги, соф тизим, ёки тизим-сочим аралашлиги, бахшилар томонидан чолғи билан айтилиши билан эртақлардан айриладир. Достон улуғ воқеаларга аралашкан қаҳрамонларнинг қилган ишларини тасвир қиладир. Тартиб эткучилари, айтиб бергучилари «бахши» аталган эр шоирларидирлар. Достон нуқул тизим бўлгани каби тизим-сочим аралаш ҳам бўладир.

101 Бу достонлардан бири — эл адабиёти йўлида тиришгучиларимиздан ўртоқ Ғози Олимнинг 1922 йилларда Тошкент ва Самарқанд уездларида яшай турган ўзбекларнинг машҳур оқинлари — Ҳамроқул бахши ва Ғозил жиров Йўлдош ўғлининг оғзидан ёзиб олгани «Алпомиш достони»дир¹⁰⁹.

«Ўн олти уруқ Қўнғирот элида Довонбий деган ўтди. Довонбайдан Олпинбий деган пайдо бўлди. Олпинбайдан Бойбўри билан Бойсари деган пайдо бўлди...» деб қисқа, жумласи очиқ, фасеҳ бир сочим билан бошланган бу достон сочим, тизим аралаш достонлардандир. Достоннинг қаҳрамонлари Бойбўрининг ўғли Алпомиш, Олпон билан Бойсари қизи Барчинойдир. Алпомишнинг мусулмонча оти «Ҳакимбек»дир. Ўзи мадрасада «таҳсил» кўради. Бир кун отасига «закот»дан маълумот беради. Отаси Бойбўри Бойсарининг молидан закот талаб қиладир. Бойсари акасига закот бермайдир. Қўнғирот элидан кўчади. Мусулмон бўлмаган «қалмоқ» юртига бориб, қўнади. Ондаги ботурлардан «Қоражон» билан «Кўкалдош» унинг қизи Барчинойга ошиқ бўладирлар, уни олмоқ истайлар; бу хабарни эшиткан Алпомиш ўзининг севгилисини қутқармоқ учун отланиб чиқади. Воқеа шунинг теграсида юради.

Достонда қаҳрамонларнинг ўзаро сўзлари тизим билан боради. Бахши буларнинг қаёққа борганларини, нималар қилганларини сочим билан айтади. Сочимлари енгил, очиқ, қулай онглашилариқдир. Сўзининг табиий боришини бузмасдан, ора-сира сажълар ясайди. Баъзи жойларда сочимлар ярим тизим шаклини олади:

«Тўқсон отни тўқсон ботур минади. Жарашига жияк

совут кияди. Эрта билан намоз вақти бўлғонда Бойсарининг овулина келади».

102 Тизимлари пармоқ вазнидадир. Қофия тўғри-сида эркин бир йўл тутулган. Қофияси бўлса ҳам белгили бир тартиб билан эмас. Қофиясиз мисраълари ҳам бор:

Кўкалдош:— Бойсари ака, эшит меним сўзимди,
Тўқсон полвон энг каттаси ўзимди.
Барчинойни тўқсон полвон талади,
Олиб чиққин Барчин деган қизингди,
Барчиной сайласин, бўлсун анга бош.

Бойсари:

— Айтканингга, эй Кўкалдош, кўнмайман.

Мол эмасман, ҳайдовингга юрмайман.
Барчинойдинг Алпомишдай эри бор,
Ул тургонда сенга қизим бермайман.
Алпомишим бу чоғда ёшдир,
Ёш бўлса ҳам қўнғирот элига бошдир,
Бу сўзинг эшитса Олпон келади,
Қасд айласа Олпон элинг олади.
Қирқ йигитман бедов оти келади,
Тўқсонингга қирқ кун қирғин солади.
Бир Барчин деб солма бошингга балони,
Бир Барчин деб қир (қ) Барчининг олади.

Бундан бурун ҳам ёзишга ўткарилган эл дostonлари бизида кўбдир. Санавбар, Тоҳир-Зухра, Баҳром-Гуландом, хивалик Нурмуҳаммад Андалибнинг «Юсуф-Зулайҳо» ҳикояси шу йўсунда ёзилган, ҳатто босилган эл дostonларимиздандир¹.

103 Буларнинг энг муҳими «Аҳмадбек», «Юсуфбек» дostonларидир. Шу дostonларнинг-да ҳаммаси сочим-тизим аралашдир. Сочимларида «Алпомиш дostonи»да бўлган фасиҳлик йўқдир. Сабаби буларни бахшилар айтқанча ёзилмай, у замонги ёзиш йўлларига эргаштирилгани бўлса керак. Тизимлари юқорида ашула шаклида кўрганимиз тўртликлардан тузулган:

Язидлардин оғир лашкар келибдир,

¹ Буларнинг ҳаммаси сариқ қоғозда, ёмон янглиш, ўқулмас ёзғи бирла тош босмада босилган. Текширишга ярамайди. Илмий марказимиз ҳиммат қилса-да, шуларнинг ҳаммасини йиғиб, тузатиб, ишлай бостирса...

Юсуфбекка йўқ савдолар солибдир,
 «Валлаҳ аълам» Юсуфбек қул бўлубдур,
 Туринг, беклар, айриб олай жонимни.
 Бизни йўқлаб кўздин ёшни тўкмасун,
 Банди бўлуб, марднинг кўнгли чўкмасун,
 Эй йигитлар, бизнинг ¹ бўлмасун,
 Туринг, беклар, айриб олай жонимни,
 Амирбекнинг онгланг эмди сўзини,
 Ақлингизга келиб онгланг тўғрини,
 Худо ёр бўлса бир қирсоқ қофирни,
 Туринг, беклар, айриб олай ёримни.

104 Бу йусундан бошқа, эски ғазал шаклида қатор қофия била ёзилгон тизмалари ҳам бор.

ЛАПАР

Эл адабиётининг энг муҳим турларидан бири лапардир. Бу тўғрида шоиримиз Элбек мана бундай дейди²:

Бурунларда боболаримиз томонидан тўй-тўйга кўчурилиб буюк ҳавас билан айтилиб келган бу «адабиёт» букун сўнар ҳолга етмишдир. Лапар «опера»га ялтироқ (яқинроқ бўлиши керак—Ҳ. Б.) бир руҳда айтилган асар бўлуб, буни қизнинг никоҳидан бир-икки кун бурун ўйун кечасида «куй» билан айтиб ўқуйдирлар. Мунда келин бўлгувчи қиз ўзининг яқин ўртоқларини чақириб, «базм кечаси» ясайдир. Бунинг бир кечасига қизлардан ташқари хотунлар, куёв томонидан йигитлар ҳам келадирлар. Бу кўнгилли кечани бошқариш иши қари хотинларга топширилганликдан улар тартиб сақлаб, кечани жуда яхши ўтказадирлар. Бу ясалғуси базм кечасида қизлар ва йигитлар ўзларининг кўнглидаги нарсаларини «лапар» йўли билан бир-бирларига онглатадирлар. Лапарни бошлаш олдида қизлар билан йигитлар орасида турғуси хотинлардан бири «лапар»нинг бошланғичи бўлган қуйидаги «лапар»ни айтиб, уларни лапарга ундайдир.

Бошланғич лапар:

Лапарнинг аввал боши мармар тоши,
 Чит рўмолни ҳўл қилгон кўзнинг ёши.
 105 Чит рўмолим хосае,
 Қўлимда чинни косае,

¹ Бир сўз тушиб қолган.

² «Билим ўчоғи» журнали, 1-сон, 97-бет, 1922 йил Элбек мақоласи.

Қизлар лапар айтганда
Йигитлар қулоқ солсае¹.

Бундан сўнг йигитлар тартиб билан ушбу йўлда лапарни бошлайдир ҳам бир гал қизлар ва бир гал йигитлар айтиб, тонг отдирадилар:

- 106 — Лапар айтсанг тўйда айтгил сулув қизлар
қочаро,
Очилмаған гулғунчани булбул сайраб очаро.
Эй булбул, мунча сайрайсан тоғу тошни
ўйдуруб,
Иссиқ-совуқ сув ичарсан мой юракни
куйдуруб...
— Кўзам олиб сувга чиқсам оҳ уродур бир
йигит,
Кўзам қўйиб қулоқ солсам, ёрдан айрилған
йигит.
Ёрдан айрилған йигитнинг ёри мен
бўлсаммукин,
Қўлига қирғий бериб, кўксида жон
берсаммукин?
— Дарёнинг нарёғида бир туб ғўза,
Ул ғўзанинг тағида олтун кўза.
Жон янга, жоним янга, арзим сизга,
Бир кеча қўшуб қўйинг қаро кўзга.
— Дарёнинг нарёғига қўй берамиз,
Тўти қуш боласига тўй берамиз,
Тўти қуш боласига ипак керак,
Ёр билан ўйнашмоққа юрак керак.
— Қизларжон, қайнар булоққа бошланг,
«Моли кўб» деб бой боласин хушланг,
Мол деган қўлни кири, ювса кетар,
Тирик қўлга мол етар¹¹⁰, ўлган кетар.
— Субҳидамнинг салқини сўлдирди гуллар
баргини
Кимга айтиб, кимга йиғлай бевафо ёр дардини?
Бевафо ҳаргиз вафодор ўлмади,
Тол оғоч асти мевадор ўлмади.

¹ Бу олти мисраъни ўртоқ Элбек тўрт мисраъ қилиб кўрсатган. Мен унинг сўнг икки мисраъини оҳангига қараб, 4 мисраъ қилдим. Ҳаммаси 6 мисраъ бўлди.

ТОПИШМОҚ

Баъзи нарсаларнинг отини айтмасдан сифатларини, белгиларини айтиб, бошқаларга топтиришга «топишма» дейиладир. Эл орасида адабий ўйунлардан саналадир:

Қишда келар,
Езда кетадир.

(Буг)

Эшик орқасида бели боғли қул ётадир

(Супурги)

Пак-пакана бўйи бор,
Етти қабат тўни бор.

(Сугон)

Олтита оёғи бор,
Иккита туёғи бор.

(Тарози)

МАҚОЛ

Элнинг кун кўрган, иш ўткарган синалишли қарилари томонидан айтилган ҳикматли, қисқа, маъноли гаплардирким, эл орасида «яшаш қонунлари» каби ҳукм суруб, тилдан тилга юруйдир: Синамаған отнинг сиртидан ўтма. Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл. Чумчуқни (ҳам) қассоб сўйсун. Чумчуқдан қўрққан тариқ экмас. Оч қорним — тинч қулогим. Ўз уйим—ўлан тўшагим. Бўзчи белбоққа ёлчимас. Мулла билганин ўқур, товуқ кўрганин чўқур. Ётиб қолгунча отиб қол. Оғзи қийшиқ бўлса-да, бой боласи сўйласун.

107 АДАБИЙ АСАРЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Адабий асарларда шеърий ижодларни¹¹ учка ажратадирлар:

1. Лирика — лирика.
2. Ривоя — эпос.
3. Томоша¹.

Лирика: шоир ўзининг қайғу-армонларини, тилак-орзуларини, туйғу-сезгиларини тасвир этмак тилаги билан тўлқунли, ҳаяжонли шаклларда яратилган асар-

¹ Адабиётчилар бундай «томоша» ўрнида «драма» дейлар. Ондан кейин бу «драма»ни фожиа, кулги драма деб учка бўладириллар, бошдаги драмани кенг маъноси билан драма сўнггисида эса тор маъноси билан драма деб ажратадирлар. Мен мана шу қийинчиликдан қочиб «кенг» маъно билан «драма»ни «томоша» дедим-да, «драма» сўзини тор маъносида қолдирдим.

ларга «лирика» дейиладир. «Юракчилик-лирика» шеърларининг ривоя, томоша асарларидан айирмаси каттадир.

Ривоя: томоша асарлари онглатиш йўли билан юрадирлар. «Лирика-юракчилик» эса сездириш, туйғулантириш, тўлқунлантириш тилаклари билан майдонга кирадирлар.

Ривоя, томоша асарлари воқеадаги хаёлдан¹¹² бир воқеани тасвир қилиш йўли билан мақсадларига қараб борсалар, «лирика-юракчилик» шеърларида энг катта рўлни оҳанглар, хаёллар, тўлқунлар, туйғулар ўйнайдирлар.

Бизда бурунгилардан Навоий, Бойқаро, Бобур, Лутфий, Машраб қабиларни «лиризм»нинг энг катта кишилари саналадирлар. Уларнинг ғазаллари «лирика-юракчилик» шеърларининг энг гўзал намуналаридир.

108 Янгилардан эса «лирика»нинг энг яхши намуналарини бизга Чўлпон билан Боту бердилар. Чўлпоннинг «Кел бери», «Виждон эрки», «Нима», «Кетканингда» деган шеърлари билан Ботунинг «Тўлқуним», «Умид сўзлари», «Юрак тўлқуни» деган шеърлари «лирика-юракчилик»нинг чиройлиқ меваларидир.

ТОМОША

Агар воқеадаги ё хаёлдаги бир ишни, бир воқеани тасвир этиш йўли билан юрғанда тасвирлар шоирнинг, ёзувчининг тилидан эмас, шул воқеага аралашқон кишилар тилидан тасвир этилса, «томоша» асар аталади.

Бир воқеани шунга аралашқон кишиларнинг сўзлари, ҳаракатлари билан амалда тасвир этиб, «тамсил», яъни саҳнада худди ўзи каби кўрсатиш тилаги билан ёзилган асарларга «томоша» асарлари дейиладир.

Томоша асарида «саҳнада кўрсатиш (тамсил)» тилаги борлиғи сабабли унинг гўзал чиқиши учун ёзғучининг-да аҳамиятлари каттадир.

Адиб-ёзғучи чиройлиқ қилиб ёзса, ўйновчилар чиройлиқ қилиб ўйнасаларгина асар муваффақият билан чиқади.

Бироқ, энг муҳим рўл адиб-ёзғучининг ўзидадир.

Ёмон бир ёзғучи томонидан ёзилган, санъатга тубан бир асарни уста артистлар ўйнамайлар, ўйнасалар-да яхши чиқара олмайлар.

109 Яхши ёзилган бир асар ёмон ўйновчиларга уч-

раса, шул биргина ўйундаги қийматини йўқотадир. Бироқ, ўзидаги адабий қийматини, иккинчи йўла яхши ўйновчилар томонидан муваффақиятли чиқмоқ ҳаққини сақлайдир.

Томоша асари бир ёки бир неча бўлакдан иборат бўлиб, ҳар бўлагига «парда» дейиладир. Томоша асарининг мундарижаси уч асос бўлакка тартиб этиладир. 1) боғланиш; 2) бориш; 3) битиш. «Боғланиш» воқеанинг бошланғичи ҳукмида бўладир. Бунда воқеадоғи кимсаларни бирлаштириб, воқеага тўғри сурмак учун йўллар изланадир, шул кимсаларнинг воқеага воқеани туғдириш учун ўзаро боғланишлари кўрсатиладир.

«Бориш» воқеанинг боришини, «битиш» воқеанинг натижасини кўрсатадир, бу уч асос бўлакни неча пардага ёзиш тўғрисида қатъий бир сўз деб бўлмайди: уч пардада, беш пардада, биргина пардада кўрсатиш мумкиндир.

Томоша асарининг муҳим қисми воқеа кимсалари тилидан ёзилган сўзлардир. Орада кимсаларнинг келиб-кетишларини, сўзлаш чоғидаги турмушларини, ҳаракатларини ёзғучи ўз тилидан онглатиб ўтадир. Бу сўз ёй ишорати аталган ишоратлар¹¹³ орасида ёзиладир. Бу сўзларнинг вазифаси саҳнада ўйновчиларга раҳбарлик қилмоқдир. Томоша асарида воқеага аралашқон кимсаларнинг ўзаро гаплашмақларига «диалўг», ёлғузча гаплашмақларига «мўнўлўг» дейиладир.

Томоша асарларидаги аралашқон кимсалар орасидан биртаси шул воқеада катта ўрун оладир, воқеа маркази бўладир. Бунга воқеанинг ёки асарнинг қаҳрамони дейиладир.

110 Томоша асарининг муваффақиятли бўлуб чиқиши учун кўзда тутилмоғи лозим бўлган шартлар шулардир:

1. Тўлалик: воқеага аралашқон кимсаларнинг «характер»лари, руҳий ҳолатлари бутунлай очилган бўлсун. Асар нима мақсад билан ёзилган эса, томошаларни шу мақсад сари тортиб, элтиб эриштурсун. Кимсаларнинг характерлари, руҳий ҳоллари буткул очилмай қолса, ўз томошачиларини туб тилагига эриштира олмаса, асар тўла очилмаган саналадир.

2. Бирлик¹¹⁴ туб тилакнинг¹¹⁵ очилишига керак бўлмағон кимсалар, кўринишлар, диалўг, мўнўлўглар асарга киргузулмасун. Туб тилакнинг очилишига хизмат қилмаган кимсалар, кўрунишлар, воқеага сира бойлан-

маған диалўғ, мўнўлўғлар асарнинг бирлигини бузадир. Бироқ, асарда «бирлик» бўлсун деб «бир турлилик» қилмоқ, яъни ондағи кимсаларни, кўрунишларни, воқеаларни, сўзларни бир турлироқ олиб бормоқ ҳам тўғри эмасдир. Бунга «бирлик» эмас, «бир турлилик» дейиладир. Умуман, адабий асарлар учун «бирлик» қанча фойдалиқ эса, «бир турлилик» шунча зарарлиқдир, ярамайдир. Томоша асарларида кимсаларнинг, кўрунишларнинг тез-тез ўзгариб туришлари яхшидир. Бироқ, бу ўзгаришлар асарнинг туб тилагидан узоқлашиб, бирлигини бузмасун.

3. Тўғрилиқ: асардағи кимсаларнинг характерлари тўғри кўрсатилсун. Воқеалар, гаплар характерларига мос келсун. Диалўғ, мўнўлўғлар табиийликдан, ҳаёттиликдан айрилмасун. Диалўғ, мўнўлўғлар ўз эгаларининг илмий, адабий кучларига мос келарлиқ бўлсун.

111 «Томоша асарларидағи воқеада аралашқон кишиларнинг биртаси воқеанинг маркази бўладир, воқеада катта ўрин оладир. Бу киши воқеанинг қаҳрамонидир» деган эдим. Шул қаҳрамоннинг ҳаётда бир тилаги бўладир. У шул тилак йўлида тиришадир, тўсуқларға қаршу кураш очадир. Ма-на шу асар қаҳрамони томонидан очилган курашнинг шаклига кўра «томоша» асарлари учка бўлинадир. Асар қаҳрамонининг кураши кичик, тубан, кулунч, масқара бўлса, томоша асари «комедия» аталадир. Уйғуннинг «Туркистон табиби» деган бир томоша асари бор. Онда «Туркистон табиби» бўлган кишининг тилаги ёлғондан табибликка от чиқариб, ўзининг тирикчилигини таъмин этишдир. Бу тубан тилак йўлида унинг кўрган ишлари, қилган курашлари кулунч, майда, масқарадир. Шунинг учун «Туркистон табиби»га биз «комедия» (кулгу) деймиз.

Асар қаҳрамонларининг тилак йўлидаги курашлари «драма»дағи курашдан кучли бўлса, ҳалокатларга, қонли воқеаларга бориб тўхтаса, «трагедия» (фожа) бўладир. Беҳбудийнинг «Падаркуш»и ҳам «Абулфайзихон», «Абу Муслим» каби томоша асарлари «трагедия» (фожа)лардир.

112 Бу уч турли томоша асарлари кўбрак сочим йўсунда ёзиладир. Тизим билан ёзилганлари ҳам бўладир. Тизим йўсунда ёзилиб, куйларга боғланиб, саҳнада мусиқа билан ижро этилса, унга

«опера» дейиладир. «Опера» гўзал санъатлардан музика билан адабиётни саҳнада бирлаштиргани учун томоша асарлари орасида муҳим ўрин тутадир. Оврупо гўзал санъатлар дунёси операга жуда катта аҳамият берадир. Бизда операчилик йўлида отилган биринчи одим Ғулом Зафарийнинг «Ҳалима»сидир.

РИВОЯ

Воқеада, ё хаёлда бўлган воқеаларни ёзғучи-адиб тилидан тасвир этиб ёзилган асарларга «ривоя» дейиладир. Ривоя: масал, достон, ҳикоя, рўмон отлари билан тўрт асос қисмга ажраладир.

Масал: ҳайвонларга, баъзан жонсиз нарсаларга нисбат бериб ёзилган киноятли, ибратли ҳикоялардир.

Масаллардаги воқеалар кўбрак ҳайвонлар орасида тасвир этиладир. Бироқ, бу жудаям лозим эмас; воқеани жонсиз нарсалар орасида тасвир этиш ҳам мумкиндир. Чунки, у воқеага аралаштирилган ҳайвонларнинг да, жонсиз нарсаларнинг ўзлари мақсад бўлуб олинмайлар. Улар одамлардан киноя қилинуб, одамлар ўрнида олинадилар. Масаллар ўқувчиларга қандай бўлса-да, бир ибрат бериш тилаги билан ёзиладилар. Масалнинг мақсади бўлган «ибрат» баъзан масалнинг охирида унинг бир натижаси қилиб, очиб кўрсатиладир. Бизда бунга «қиссадан ҳисса» дейиладир. Баъзан-да масалнинг ибрати очилиб кўрсатилмайдир. Масалнинг боришидан онглашилиб қолган бўладир. Энг яхшиси ҳам шудир.

Бизнинг адабиётимизда Навоийнинг форсийдан кўчиргани «Лисонут тайр» китоби каттакон бир масал бўлгани каби Ғулханий шоирнинг «Зарбулмасал»ида бир масал, замонимизда эса масалчилик йўлида шoirимиз Элбекнинг онча хизматлари бўлуб турадир.

113 Биз унинг масалларидан биртасини тубанда ёзиб кўрсатамиз:

Икки тулки

Бор эди бир ўрмонда икки тулки,
Уларнинг тириклиги эди турли.
Бир ҳар кун тўқайлиққа томон кетиб,
Овқотини ўтказарди эмгакланиб.
Иккинчиси овлар эди боғчаларни,

Ерди ундан ўғирлаб кўб емишларни.
 Бир кун булар йўл устида кўрушдилар.
 Бир-биридан ҳол-аҳвол сўрушдилар.
 Ҳар иккиси ўз турмушин сўзлаб ўтди,
 Бу орада бир кўб сўзлар бўлуб кетди.
 Сўз ичида ўғри тулки ўз турмушин,
 Кўб мақтади унда еган бор емишин.
 Гуё унинг айтишича боғ емиши,
 Ҳеч меҳнатсиз, бутун унинг қўлида эди.
 Бу сўзларга у тулкининг ақли шошди,
 Тўқтамади ул-да шундан оғиз очди.
 Ўз ишининг машаққатсиз бўлмағонин,
 Меҳнат билан сира қорни тўймағонин.
 Айтди, қўймай, барчасини куюб-ёниб,
 Ўғри тулки тинглаб турди қулоқ солиб,
 Сўзлар биткач икки ёқдан, ўғри тулки
 Деди, қараб ўртоғига: «Кел бунини е,
 Бундан сўнгра менинг ила бирга бўлгил,
 Қорнинг тўйуб, мендек сен ҳам ўйнаб кулгил.
 Деб, ул тулки ўзи билан олиб кетди,
 Узоқ бормаи, булар битта боққа етти.
 Ҳар иккови боғ ичига киришдилар,
 Боғда бўлгон емишлардан ейишдилар.
 Шул чоқ боғбон булардан тез хабар топди,
 Ҳай-ҳой билан булар томон қараб чопди.
 Ўғри тулки тез-тезгина кўрган йўлдан,
 Яшириниб, билдирмасдан чиқиб қочди.
 Ҳалиги тулки йўл билмайин тутулиб қолди,
 Қўрқушидан титраб-қақшаб, вой-войлади,
 Бунинг товушин эшитгач ул ўғри тулки
 Қаттиғ товуш билан чақириб бунини деди:
 — Энди қачон кўрушамиз, ҳам қаерда?!
 Иккинчиси жавоб берди йиғлабгина:
 — Эрта билан кўрушамиз тери бозорда.

(Элбек)

Достон: эл адабиёти фаслида айткан эдик: буюк воқеаларга аралашқон қаҳрамонларнинг бошидан ўтказганларини тасвир этиб ёзилган шоирона асарларга достон дейиладир.

Достонларни тўртка ажратмоқ мумкиндир:

- 1) қаҳрамон достонлари; 2) классик достонлар;
- 3) тақлидий-классик достонлар; 4) янги замон достонлари.

115 Қаҳрамон дostonлари: халқ қаҳрамонлари аралашқон буюк воқеаларни тасвир қилиб, халқ бахшилари томонидан халқ чолғулари билан ўқулгон дostonлардир. Ўзбекча «Алпомиш» дostonи ва бошқалар каби. Китобимизнинг эл адабиёти фаслида бу тўғрида анча сўзланди.

Классик дostonлар: халқ орасидаги қаҳрамон ашулалари, қаҳрамон дostonлари ҳам шуларга оид эртаклар; талантливые и счастливый санъаткор бир шоир томонидан тўпланиб, бир-бирига байланиб, безаниб, тўла, улуғ бир дoston шаклида тузулган бўлади. Форсларнинг «Шоҳнома» деган китоблари шундай бўлуб тузилган. Машҳур Эрон шоири Фирдавсий Эроннинг тарихи, афсонавий қаҳрамонлари тўғрисида бўлгон халқ ашулалари, халқ дostonлари, халқ эртакларини йиғиб, ўттуз йил тиришиб, шул «Шоҳнома»сини ёзган. Бундай дostonларга «Классик дostonлар» дейилади. Юнонларнинг машҳур «Илиада» деган дostonлари шундай дostonларнинг биринчиси ҳам атоқлиси ҳисобланади. Бундай дostonлар бизда йўқдир. Ёлғуз биз эмас, бутун турк адабиёти бундай классик дostonлардан маҳрумдир.

Тақлидий классик дostonлар: отидан онглашилгандир; юқорида кўрулган классик дostonларга эргашиб (тақлид қилиб) ёзилган асарларга тақлидий классик дostonлар дейилади.

Навойнинг форс классик шоирлариға эргашиб ёзгани «Лайли-Мажнун», «Фарғод-Ширин», «Ҳафт манзар»¹¹⁶, «Искандарнома»¹¹⁷ отлари билан машҳур бўлгон дostonлари ҳамда балхлик Дурбекнинг «Юсуф-Зулайҳо»си шундай дostonлардандир.

116 Янги замон дostonлари: шоир-адиб эл адабиётига мурожаат қилмай, ўз маълумоти, ё ўз хаёлининг ёрдами билан воқеий, хаёлий бир қаҳрамон тўғрисида дoston ёзса, унинг асари «янги замон дostonи» аталади. Машҳур чигатой-ўзбек шоири Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си билан букун ўзбек шоири Ғулом Зафарийнинг «Чўлпон темир», «Воннайча» деган дostonлари шул янги замон дostonларидир.

ҲИКОЯ

Бир кимсанинг ҳолларини, бир воқеани тасвир этиб, «ривоя» йусунли ёзилган асарларга ҳикоя дейилади.

Ҳикоя ўз қаҳрамонининг руҳий ҳолларини очиб берадир; тирикчилигимизда бўлуб турғон кўб воқеаларнинг қоронғу пучмоқларини ойдинлатиб кўрсатадир; ёмонлиғи тузуккина сезилмаган кўб одатларимизни бутун фожеъ натижалари билан гавдалантириб, ўзимизга кўрсатадир. Шунинг учун ҳикоя ҳаётда муҳим ўрин тутадир. Чўлпоннинг «Қор қўйнида лола», «Ойдин кечаларда»си ҳаётимизнинг фожеъ лавҳаларини тасвир қилгани учун муҳим ҳикоялардандир. Абдулла Қодирийнинг «Тинч иши»и, «Улоқда»си адабиётимиздоғи гўзал ҳикоя намуналаридир. Шоир Элбекнинг «Қўшчи Турғун»и узун ҳикоядир.

РҶМОН

Ҳаётнинг белгили бир даврини кенг суратда тасвир этиб ёзилғон асарга «рўмон» дейиладир. Достонда қаҳрамоннинг қилғон улуғ, «фавқулодда» ишлари тасвир этиладир.

117 Ҳикояда бир воқеа, бир-икки киши, ҳаётнинг биргина ҳодисаси бутун ингичкалиги билан очиладир. Рўмонларда эса асарнинг қаҳрамони, ё қаҳрамонлари қайси замонда, қайси муҳитда, қайси жамиятда яшаган бўлсалар, шуларнинг урф-одат, қонун, тилак, ҳавас, орзу, камчилик, ахлоқ, эътиқодлари ингичка, ҳам кенг суратда тасвир этиладир.

Томоша асарларида кўрганимиз «тўлалик, бирлик, тўғрилиқ» каби шартларнинг рўмон билан ҳикояда ҳам бўлишлари лозимдир.

Ривоя асарлари орасида энг муҳим ўрун рўмонларга берилгандир; бироқ адабиётнинг энг оғир, энг қийин шўъбаси ҳам рўмон ёзмақдир. Бизнинг адабиётда Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»идан бошқа рўмон ҳали майдонга чиқмагандир.

АДАБИЁТДА ОҚИМ ИСТИЛОҲЛАРИ

118

Класситсизм, тақлидий класситсизм. Сохта класситсизм. Ратсионализм. Сентиментализм. Рўмантизм. Симвўлизм. Мўдернизм. Реализм. Натурализм. Футуризм.

Класситсизм: милoddан бурун машҳур бир юнон танқидчиси¹¹⁸ томонидан юнон шоирлари, ҳам аларнинг асарлари текширилиб, танқид этилиб, даражалар-

ға ажралган. Мана шул вақтда даражаларга ажралган шоирларга «классик» шоирлар, асарларига-да классик асарлар дейилганким, бошқаларга ўрнак бўларлик «мумтоз» асарлар демакдир. Сўнгралар бу атама бутун адабиёт дунёсига умумий бир атама шаклида қабул этилган, ҳар миллатнинг адабиётида бўлган мумтоз асарларга, мумтоз шоирларга «классик» дейишган. Форс адабиётида Саъдийнинг «Гулистон»и, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомийнинг «Хамса»си классик асарлардан. Ўзлари-да классик шоирлар саналадирлар.

Тақлидий класситсизм: классик асарларни тақлид қилиб ёзилгон асарларга «тақлидий классик асарлар» дейиладир. Форс классикларидан Низомийнинг «Хамса»сини тақлид қилиб ёзилган Навоийнинг «Хамса»си, форс классик девонларини тақлид қилиб ёзилган шеър девонларимиз тақлидий классик асарлар саналадирлар.

119 Сохта класситсизм: юноннинг класситсизм даври милоддан бурун эди. Онинг асарлари милоддан бурунги Юнонистоннинг ҳаёт, табиат, ахлоқ, иқтисодий вазияти таъсири остида майдонга чиққан эди. Ондаги таъбирлар, сўзлар, атамалар, сифатлаш ҳам ўхшатишларнинг ҳаммаси шул милоддан бурунги юнон ҳаётининг юмушлари эдилар. Милоддан 15 асрдан кейин Оврупонинг турли ўринларида шул юнон классик асарларини тақлид қилиш ҳаваси уйғонадир. Улар ўз ҳаётларидаги воқеаларни милоддан бурунги шаклларда ифода қилмоққа тиришканлар. Ҳеч тушунмай, ўйламай, орадаги 15—16 асрлик бир замон айирмасини ҳисобқа олмай, юнон классикларини тақлид қила берганлар. Мана шуларнинг асарларига «сохта класситсизм» асарлари дейилган. Бизда ҳам Эрон адабиётини ўйламасдан тақлид қилиб майдонга чиқарилган «сохта классик» асарлар кўбдир.

120 Р а т с и о н а л и з м: бу ҳар масъалада, ҳар хусусда ақлни устун кўрган, ақлга жуда юқори ўрун берган бир фалсафа (ақлийун фалсафаси)нинг атамасидир. Адабиётда ҳам шул фалсафага бўйланиб, халқни оқартиш, одамларга фикрий тарбия беришни асос қилиб олгон адиб-шоирларга шул атама берилгандир. Бу оқимдаги асарнинг энг очиқ намуналари бурунги турк адабиётида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик»и, Ахмад бинни Маҳмуднинг «Ҳибатул ҳақойиқ»идир. Бизнинг чи-

Ғатой-ўзбек адабиётида Навоий ҳам ўзининг «Маҳбул қулуб», Ҳайратул аброр» каби асарлари билан бу оқимга хизмат қилган. Сўфи Оллоёр, Аҳмад Яссавий каби шоирларимизга келганда булар «диний оқартиш» шоирларидирлар. Буларга ҳар нарсадан юқори, устун бўлган ақл эмас, диндир! Оқартиш оқимининг очиқ ўрнаклари бизнинг «жадидизм» давримизнинг адиб-шоирлари бўлган Беҳбудий, Авлоний, Тавалло, Ҳожи Мўйинлардир.

Сентиментализм: бу ақлийюн оқимиға қаршу бўлган фалсафа (ҳиссиюн фалсафаси) оқимининг атамасидир, мана шул фалсафа оқимиға ёношқон адабий оқим «сентиментализм» оқимидир, бу оқимдағи шоир-адиблар бу жисмоний, моддий дунёмиздан бошқа маънавий, руҳоний бир дунёнинг борлиғига ишонадир. Кўзимиз олдида оп-очиқ, яп-яланғоч турган мана шул моддий ҳақиқатдан бошқа бир маънавий ҳақиқат бор деб ўйлайдир. Бироқ, «қани бу ҳақиқат?! «қани бу маънавий олам?» десангиз!»

— Унга ақл билан, фан билан, тажриба билан эришиб бўлмайдир. Унга бирдан бир йўл-туйғудир, ҳисдир, дейиладир. «Улар гумон қиладирларким, доҳий шоирлар ва санъаткорларда бу маънавий оламга қараб кўрмак истеъдоди каттадир. Мана шу истеъдод кўмида улар баъзи ҳақиқатларни ақлга, илмга қарағанда бўрунроқ хабар берадирлар». Кўриладирким, бу оқим асос эътибори билан рўмонтизм оқимининг ўртоғидир. Бизнинг адабиётда бу оқимнинг намояндалари тасаввуф маслакида бўлган шоирлардир. Энг буюк тасаввуфчи шоирларимиз Аҳмад Яссавийни шу оқимнинг киши деб кўрсатмак мумкиндир.

121 Рўмонтизм: санъат ҳар турли қайддан озоддир деган; кўнгил, туйғуни онгдан, тажрибадан юқори тутқон, идеализм кетидан югурган адабий бир оқимдир. Бу оқимдағи шоир-адибларнинг фикрларига кўра шеър фалсафа билан диннинг аралашмасидан иборатдир. Булар ҳам маънавий олам, ички дунёларга ишонадирлар, ўзларини севадирлар, ўз туйғуларига энг катта аҳамият берадирлар. Бизнинг инқилобгача адабиётимиз бошдан-оёғ бир рўмонтизм тенгизидир. Рўмонтик форс адабиётидан озукланиб, шунга эргашиб борғон Ғатой-ўзбек шоирларимизнинг ҳамалари рўмонтизм оқимининг кишилари. Уларнинг бошқа ада-

бий оқимларга асар беришлари ёлғуз шу оқимға бир-ики асар бермак учунгина бўлган. Асл санъатларини, туб ҳунарларини эса рўмонтизм майдонида кўрсатканлар. Янги шоирларимиздан рўмонтизмнинг улуғ намояндаси Чўлпондир.

Реализм: турмушни, ҳаётни бўлгани каби, ҳаёл бўёвлари билан бўяган адабий оқимға реализм (ҳақиқийлик) дейиладир. Бу оқим шоирларининг асос йўллари ҳаётни, турмушни бутун инкичкаликлари билан ўрганиб ўргатишдир.

Бизнинг янги адибимиз «Боту» ҳам унинг ўртоқлари билан бирга рўмонтизмдан қутулиб, реализм майдонига кирмакдадир.

Символизм: рамзчилик демакдир. Бизнинг тасаввуфчи шоирларимиз орасида бу оқим жуда мақбул эди. Форсий тасаввуф адабиётидаги рамзчилик бизнинг сўфий шоирларимиз томонидан айрим қабул этилган. Уларнинг айтканича шароб, ишқ, муҳаббат ҳам маърифатнинг рамзи. Шароб бергучи (соқий) тасаввуфдаги пир-устоднинг рамзи бўладир. Булардан бири «мен бу кеча соқий қўлидан бир пиёла май ичдим» деса, унинг бу сўзидан «мен пиримдан маслакимизга оид янги бир нарса «ўргандим» фикрини онглаш керак. «Символист»лар асос-эътибори билан рўмонтизм оқимининг кишиларидирлар.

Мўдерианизм: бу оқим янги рўмонтизм оқимидир. Бу оқим ижтимоий ҳаракатларга, фанний тушунишга қарши бир оқимдир.

Натурализм: бу оқим реализмдан айрилган бир оқим кабидир, реализм оқими ҳаётни, турмушни тасвир этишка берилса, бу оқим ёлғуз табиатнигина, онинг яхши ўрмонларини, юксак тоғларини, оқар сувларинигина тасвир этишка бериладир.

Футуризм: бу оқим йигирманчи асрнинг бошларида Италияда майдонга чиққан бир оқимдир, футуристларнинг асослари ҳаракат ҳам тезликдир. Булар янги гўзаллик, машина гўзалликларини мақтайлар. Вазнида озодлик тарафдори бўлган футуристлар жумла тузишни ҳам «наҳв» қоидаларидан «озод қилмоқ» истайлар. Сифатлар, тиниш белгилари, кўмакчи сўзларни ишлатмайлар. Феълларни ҳеч ишлатмайлар, феъл ўрнида «иш исмлари»дан «ёзиш», «ўқуш», «келиш...» кабиларнигина ишлатадилар. Шеърда рақам ишлатмакни мақбул кўрадилар. Ўзларича янги сўзлар ясайдилар. Бизда бу оқимнинг намояндаси Олтойдир.

ИЗОҲЛАР

Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» қўлланмаси 1926 йили ислоҳ қилинган араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида чоп этилган. Муаллиф тил ва услубини, қолаверса, ўша давр тил хусусиятларини матнда тўла сақлаш ниятида қўлланма аслича қолдирилди. Ҳатто тиниш белгиларида ҳам Фитрат қандай ёзган бўлса, шу ҳолатни сақлашга интилдик. Айрим ўринлардагина (сўзнинг маъносига кескин таъсир этиши мумкин бўлган ҳолларда) **жузъий** ўзгартиришлар киритилди, тушиб қолган тиниш белгилари (асосан, вергул) тўлдирилди, лозим бўлганда «вергул» (,) «тире» (—) билан алмаштирилди. Атоқли отлар, айниқса, киши исмлари ўша даврдаги тартиб бўйича «қўштирноқ» ичида бериладик, буни китобхонлар маъзур тутарлар.

1. Ёҳши — асл нусхадаги «ё» лашув шакли сақланди. Бу туркча сўз кўп манбаларда шундай қўлланилган. Унинг зидди бўлган «ёмон»га қиёс қилиш мумкин.

2. Тобоқчилик — сўзнинг ўзаги саналган «това» идиш дегани, «тобоқ» шундан олинган. «Тобоқчилик» деганда муаллиф кулолчиликни назарда тутаетган бўлиши эҳтимолга яқин. Шунингдек, «тобоқ» сўзнинг доира (муסיқа асбоби) маъноси ҳам бор.

3. «Ироқ» куйи — шашмақом тизимидаги олти мақомнинг номидир. У қуйидаги шувъбачаларни ўз ичига олади: Мухаййри сафти; Талқин; Қашқарча; Соқинома; Уфор; Ироқ катта уфори. Бу ҳақда муфассал маълумот учун қаранг: Фитрат. Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи. Тошкент — Самарқанд, 1927, 34—35-бетлар.

4. Муға ҳаракатлари — имо, қош ва кўз ҳаракатлари, мимика; муқом қилмоқ шу сўздан олинган.

5. Ҳозирги замон адабиётшунослигида ҳам Фитрат кўрсатган «Гўзал санъатлар»нинг бу турлари ва туркумлари сақланган. Фақат бу олти тур санъатнинг тасвирий турлари ҳисобланиб, улар, ўз навбатида, Фитрат кўрсатганидек, икки туркумга ажралади: «экспрессив» ва «синкретик».

6. Сенинг ақиданг: ёруғлик, яқинлик ва маҳбубдир.

7. Таълиф (қилиш) — ижод қилиш, асар ёзиш (Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, III жилд, Тошкент, 1984, 208-бет).

8. Тартиб — асарнинг сюжети, воқеалар силсиласи.

9. Ифода — асарнинг шакли.

10. Алифбе тартибида белгиланадиган тартиб а, б, в тарзида эмас, балки араб алифбоси тартибида келяпти. Фақат «те» ва «се» ҳарфлари ўз ёзув шаклига кўра «бе»га шаклдош бўлгани учун (нуқталари билангина фарқ қилади) «жим», яъни ж) тартибида белгиланиш қабул қилинган.

11. Ифрот — ҳаддан ошиш, чегарадан ташқари чиқиш (Анатил, II жилд, 63-бет).

12. «аммор уйёни ахбор ав ноқилони осор андок ривоят қи-

Саҳифа тагидаги изоҳлар Фитрат қаламига мансуб.

лурларким»— анъанавий Шарқ насрида (асосан, форсларда) ҳикоя қилишнинг бошланмаси. «Хабар берувчиларнинг ундаши билан асар ривоят қилувчилари (айтувчилари) шундай айтадиларки...»— деб таржима қилиш мумкин.

13. Хисрав — форсигўй турк шоири Амир Хисрав Деҳлавий ва унинг «Хамса»сига кирган «Лайли ва Мажнун» дostonи назарда тутилади.

14. Таржиъ — қайтариш, такрорлаш, қайтариқ (А н а т и л, III, 187-бет).

15. Маълумки, Фитрат бўйича «Навойй» эмас, балки «Навойн» ёзилади. Лекин, бу сўзнинг ҳозирги шакли сақланди.

16. Чўлпоннинг «Кетганигда» номли шеъри. Сарлавҳа остида «Клепатрага» деган изоҳ бор. 1922 йилда ёзилган бу шеър Чўлпоннинг «Яна олдим созимни» китобида қайта нашр қилинган. Қаранг: «Чўлпон. Яна олдим созимни. Тошкент, 1991, 441-бет.

17. «Мажолис»— Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари назарда тутилган.

18. Сочим-тизим — Фитратда назм ва наср атамалари шундай туркий истилоҳ билан бериладики, бунинг адабиётшуносликдаги аҳамияти катта.

19. «Ҳижрий тўртинчи аср»— милодий X—XI асрларга тўғри келади.

20. «Ҳижрий тўққизинчи аср»— милодий XV асрдир.

21. Бу мисра Навоий асарларининг кейинги нашрларида «Қазо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургисин» деб берилган. (Қиёслаш учун қаранг: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. Тошкент, 1959, 610-бет ва Алишер Навоий. Мукам-мал асарлар тўплами. 4-жилд. Тошкент, 1989, 437-бет). Бизнингча, мазмун ва вазн нуқтаи назаридан Фитратдаги мисра асосий матнга якин туради. Бироқ Фитратда ушбу байтдан кейингиси «Китоба сунъи қилки сувраи шамс тафсири»,

Фалак тоқи ҳавошисида зарҳалдин рақам чекти» байти тушиб қолган. Бу каби «тушиб қолиш ва тўлдириш»лар Навоий асарларининг турли нашрларида турлича учрайди.

22. Навоийдан келтирилган бу наср парчаси буюк шоирнинг «Маҳбул қулуб» асаридан олинган. Қаранг: Навоий. Асарлар. XV жилдлик. 13- жилд, 23-бет.

23. Бобурнинг бу ғазали кейинги нашрлар (қиёслаш учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 120-бет)да айрим ўзгаришларга учраган. Хусусан, 2- ва 3-байтларнинг 1-мисраси аинидир. Бу каби матн хатоликларини тўғрилашда Фитрат келтирган парчалар асқотиши мумкин.

24. «Бобурномадан олинган бу парча бир шоирнинг наср ва назмда (Фитратчасига айтганда «сочим» ва «тизим»да)ги асарларининг услубий хусусиятларини тушунтириш учун келтирилган.

25. Фитрат бу мисолларни турли даврда яшаган шоирлар ижодаги мавзудош асарларда услубий ўзига хошликни кузатиш учун келтирган. Амир Умархондан олинган бу ғазални Бобурнинг юқоридаги ғазали билан қиёслашни зукко ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилган ҳолда, биз нашрдаги айрим тафовутларни келтириш билан чекланамиз: Фитрат келтирган

«Ким сенга Лаълидин айру тушкани жон қолдиму?» мисраси кейинги нашрда (Амирий, Девон, Тошкент «Фан», 1972. Нашрга тайёрловчи М. Қодирова) шундай берилган,

«Ким менго лаълидин айру тушгали жон қолдиму?»

Бизнингча, Фитрат келтирган мисранинг мазмуни ҳақиқатга яқин келади. Чунки, аввалги мисрада «сен»нинг аҳволи баён этилгач, кейин мазмун «мен»га кўчади ва англашиладики, бу ерда ошиқ шоирнинг кўнгли «сунбул» воситаси билан баён этилган. Бироқ, Фитрат келтирган парчанинг мақтаёсидан аввалги байт тушиб қолган. Тўла тасаввур учун ўша байтни келтирамыз:

Нисбати йўқ мен билан Фарҳод ила Мажнунниким,
Ишқида мен кезмаган тоғу биёбон қолдимиз?—

Амирий. Девон. Тошкент, 1972, 213-бет. Девоннинг қўлёзма нусхасида Умархон деб ёзилганига қарамай, бу нашр Амирий номи билан эълон қилинган.

26. Чўлпоннинг «Тола йўлларида» шеъри «Маориф ва ўқитғувчи» журнаlining 1925 йил 5—6-сонларида босилган. Бу шеър нисбатан мукамал нашрлардан бирида (1991 йил, «Яна олдим созимни» номи остида) анча хатоликлар билан босилган.

27. Фитрат аини бир ижодкорнинг наср ва назмдаги услубий жиҳатлари уйғунлигини ва шу билан баробар адабий жинснинг талабларидан келиб чиқиб, ўша фикрни баён қилиш шакл ва усулларининг ҳар хиллигини кўрсатиш учун Чўлпоннинг «йўл кечинмалари» мавзусидаги асарларини келтирган. Бу насрий парча унинг «Қор қўйида лола» ҳикоясидан олингандир.

28. Бу шеър Элбек қаламига мансуб бўлиб, дастлаб «Ўзбек ёш шоирлари» (Тошкент, 1922) тўпламида чоп этилган.

29. Ўрнаклар — намуналар.

30. Бу парча ҳам Чўлпоннинг «Қор қўйида лола» ҳикоясидан олинган.

31. Ботунинг бу шеъри 1982 йили унинг «Ёз кун» шеърлар китобида (нашрга тайёрловчи С. Мамажонов) нашр қилинган.

32. Бизнингча, Фитратнинг бу фикрида бир оз янглиш бор. Чунки, ҳар қандай икки мисрани ҳам байт деб бўлмайди, асарда уларнинг ўзаро фикрий боғлиқлиги, қофияси (шаклан) ва ритмикаси бўлади. Ботунинг бу шеъри «учлик» тарзида ёзилган, шунинг учун ҳам Фитрат домланинг «Олти мисраъда уч байт бор» дейиши умуман, тўғри бўлса ҳам, бу шеърга нисбатан тўғри айтилмаган.

33. Босим — урғу.

34. Асл матнда мана шундай «Пармоқ» шаклида, яъни жарангли «б» товушининг «п» жарангсиз шакли қўлланилган. Шунинг учун ҳам асл матндаги «пармоқ» шакли сақланди.

35. «Мадд» — чўзиқлик, бирор унли товушни чўзиб айтиш. Бу ерда сўз араб унлиларининг талаффузига асосланган аруз белгилари ҳақида кетяпти.

36. «Ҳарф» ўрнига «товуш» дейилса тўғрироқ бўларди.

37. Чўзғи — унли товуш.

38. Ботунинг бу шеъри ҳам илк бор «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида чоп этилган.

39. Эл сўзи — мақол ёки ҳикматли сўзлар шундай ном билан аталади. Ўз навбатида халқ оғзаки адабиётига ҳам эл адабиёти, омма адабиёти номлари берилган.

40. Ботунинг бу шеъри ҳам «Ёз кун» тўпламида эълон қилинган.

41. Чўлпоннинг бу шеъри 1922 йили чоп этилган «Ўзбек ёш шоирлари» мажмуасидан.

42. Бу парча мусулмон халқ китобларидан бири «Қиссаи Зайнулаб» достонидан олинган.

43. Ботунинг бу шеъри ҳам 1982 йили «Ез куни» китобида чоп этилган.

44. (?) муаллифи номаълум асарларга Фитрат шундай белги қўйган.

45. (Ф.) белгиси остида эса, Фитратнинг ўз шеърлари берилган. Айрим парчаларда эса, ҳар икки белги ҳам учрамайди. Уларнинг айримлари халқ оғзаки ижоди намуналари бўлса ҳам, «Эл сўзи» тушунтириши ҳам учрамайди. Бизнингча, имзосиз келтирилган бу сатрлар айрим назарий тушунчаларнинг ифодаси учун шу ўринда мисол тариқасида ўйлаб топилган.

46. Яссавий «Ҳикматлар»идан олинган бу парчанинг тўла матни асарнинг кейинги нашрларида келтирилган.

47. Бу шеър ҳам «Ез куни» тўпламида чоп қилинган.

48. (Ф.) белгисини биз қўйдик. Парча Фитратнинг «Миррих юлдузига» шеъридан олинган.

49. «Адабиёт қондалари» китобининг ниҳоясида янглиш ёзилган сўзларнинг жадвали берилган бўлиб, унга кўра, бу сўз «мафъийлун» деб тўғрилланган. Биз бу ўринда муқояса учун (бундан кейин ҳам) ҳар икки сўзни келтиришни лозим кўрдик.

50. Бу парча Бобурнинг «Гаҳи соғин не бўлди зорларни...» деб бошланувчи ғазалининг 2-байтидир. Ғазалининг тўла матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 51-бет.

51. Фитрат бу қўлланмада ва кейинроқ яратилган «Аруз ҳақида» (1936) рисоласида арузшуносликдаги баҳр тушунчасига аниқлик киритиб, уларнинг 16 таси араб, кейинги 3 таси эса, форс адабиётидан қўшилганини айтади. Ҳолбуки, Навоий ва Бобурда ҳам бу аниқ тасниф учрамайди.

52. Бобуршоҳ ўз рисоласида: «Яна икки баҳрким, Арид ва Амиқдур, тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул ғайри машҳурдур. Бу баҳрлар билан жамий бўлур йигирма бир бўлғай» деб яна ҳам чуқурроқ тушунтирилган. Қаранг: Бобур, Мухтасар. Тошкент, 1971, 24-бет.

53. Бу ғазалнинг тўла матни ушбу манбада келтирилган: Ҳусайн Бойқаро. Девон, рисола. Тошкент, 1968, 17-бет.

54. Матлаъи намуна учун келтирилган бу ғазални тўла ҳолда ушбу манбадан ўқиш мумкин: Бобур. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 58-бет.

55. Бобурдан келтирилган бу парча «Соқи эрур ишрат чоғи афсурда бўлма дай била» деб бошланувчи ғазалнинг 3-байтидир. Ғазалнинг тўла матни учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар, 18-бет.

56. Келтирилаётган бу мисоллар биз солиштираётган манбада учрамади. Таассуфки, Бобур асарларининг мукамал наشري ҳозирча яратилгани йўқ. Бироқ айти шу жараёнда Фитрат асарларида келтирилган матнларни ҳам қиёслаб кўриш фойдадан холи бўлмайди.

57. Бу парча Бобурнинг «Олғали кўнглумни ул юз била ул гису» деб бошланувчи ғазалнинг 2-байтидир. 2-мисрадаги «юз тутсам» сўзи кейинги нашрларда «юзлансам» деб берилган. Бизнингча, кўп мисолларни Фитрат ёдаки келтирган. Шунинг учун ҳам айрим сўзлар алмашиб кетган. Қаранг: Бобур. Танланган асарлар. 122-бет.

58. Рубоийнинг кейинги нашрларида 3-мисрадаги «ҳеч» сўзи

«оҳ» деб ўзгартирилган. Солиштириб кўринг: Бобур. Танланган асарлар, 130-бет ва Бобур. Рубойлар. Тошкент, 1961, 6-бет.

59. Бобурнинг бу матлаъли ғазали кейинги нашрларда бир оз ўзгартирилиб, 2-мисрадаги «бўлмиш» сўзи ўрнига «эрмиш» тарзида chop қилинган. Бизнингча, Фитрат келтирган сўзлар аслига тўғри.

60. Бу парчанинг тўла матни ушбу манбада келтирилган: Бобур. Танланган асарлар, 66-бет.

61. Бу матлаънинг 1-мисраси кейинги нашрларда «Хатинг аро узоринг» тарзида берилган. Солиштириб кўринг: Бобур. Танланган асарлар, 23-бет.

62. 2-мисрадаги «юзни» сўзи айрим нашрларда «ўзни» тарзида берилади. Масалан, Бобур. Танланган асарлар, 85-бет.

63. Ушбу парча Навойнинг «Қасрнинг ҳар кунгири узра бало тошимудур?» деб бошланувчи ғазалига Умархон ёзган мухаммаснинг дастлабки икки мисрасидир. Қаранг: Амирий. Девон. Тошкент, 1972, 303-бет.

64. Бобурнинг ушбу ғазали Фитратда тўла ҳолда келтирилмаган. «Орзу...» деб бошланувчи 4-байти тушиб қолган. Асарни тўла ҳолда тасаввур қилиш Фитрат англаётган фикрларни тушунишга ёрдам бериши учун уни келтирамиз:

Оразу қаддингни таъриф этсалар юз йил ҳануз,
Эй, юзи гул, сарв қад, юздин бири айтилмағай.—

Бобур. Танланган асарлар, 55-бет.

65. Бу сўзлар радиф эмас, қофиядир. Радиф эса, «яна» сўзидир. Фитрат айтаётган таъриф ана ўша мисолга уйғун келади.

66. Навойдан келтирилган бу ғазалнинг давомини ушбу манбадан кўриш мумкин. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-том, Тошкент, 1990, 307-бет.

67. Фитратнинг бу даъвосини тушуниш учун «Мухтасар»га мурожаат этганимизда, Навоийга нисбатан Бобур бу масалада анча аниқликка эришганининг гувоҳи бўламиз: «...йигирма тўрт навъ келубтур, мажмуъи ўн ваздан мураккабдур». Қаранг: Бобур. Мухтасар. 55-бет.

68. Бу рубойи ҳам Бобурнинг қаламига мансуб. Қаранг: Бобур. Танланган асарлар, 148-бет.

69. Бу туюқнинг ҳар мисраси деярли барча нашрларда «дурур» деб ниҳояланади. 3-мисрадаги «ўқин» ўрнига «новак» ишлатилганидан, Фитрат рубойини ёдаки келтираётгани ҳақидаги юқоридаги тахминимиз аниқлашади.

70. Тажнис — ҳамжинс қилиш, шаклдош сўзларни қўллаш. (Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, III жилд, 161-бет). Бу санъат ҳақида Фитрат қуйироқда муфассал маълумот беради.

71. Мустазод сўзининг луғавий маъноси: «ортирилган»дир.

72. Навоийнинг бу мустазоди «Бадое ул васат»дан олинган. Мусаддасни ушбу манбадан тўла ўқиш мумкин: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 5-жилд, 453-бет.

73. Бу мухаммаснинг давомини шу манбада ўқинг: Ҳусайн Бойқаро. Девон, рисола. Тошкент, 1968, 149-бет.

74. Таржиъбанд — бадихада муайян байтнинг бир хилда такрорланишидир. Қаранг: АНАТИЛ, III жилд, 197-бет.

75. Қаранг: Алишер Навоий, Мукамал асарлар тўплами, 3-жилд, 513-бет.

76. Аввалги (73) мухаммаснинг давоми келтириляпти. Фитрат таржиъбанддан олинган машҳур байтни изоҳлаш учун ўша таржиъбанднинг ўзини келтирган эди. Лекин бу мухаммас ҳам тўла келтирилаётгани йўқ. Унинг 5-, 6- бандлари тушиб қолган.

77. Таркиббанд — баҳр жиҳатдан бир хил, қофияси ҳар хил шеър бўлиб, ҳар банд орасига қофияси ўзга байт ҳам келтирилган бўлади. АНАТИЛ, III жилд, 190- бет.

78. Ҳандаса — бу сўзни геометрия деб таржима қилишган бўлса ҳам, бу ерда инженерлик (касби) маъносида келяпти. Бу сўз асосида ясалган «муҳандис»га эътибор беринг.

69. Матлуб — талаб қилинган.

80. Элбек. Гўзал ёзғичлар. Туркистон давлат нашриёти, Тошкент, 1924, 75- бет.

81. Қараш белгиси — қаратқич келишигининг қўшимчаси, яъни белгилари ҳолда ишлатилиши.

82. Очиқлик — аниқлик маъносида.

83. Услубнинг хусусий ҳоллари — ҳозирги адабиётшуносликда «бадий тил воситалари» деб юритилади. Бизнингча, Фитрат қўллаган истилоҳ тушунчанинг моҳиятини аниқроқ ифодалайди.

84. Парча Фитратнинг «Қор» шеърдан олинган. Шеър илк бор «Учқун» журнаlining 1923 йил 2- сониди эълон қилинган.

85. Фитрат томонидан нозиклик билан кузатишган бу «тўрт» унсур» ўзбек адабиётшунослигида кўп қўлланилган бўлса ҳам, муаллифларнинг ҳеч бири уни Фитрат асаридан олинганини қайд этмаган. Умуман, ҳозирги адабиётшунослик Фитратдан кўп нарсга ўзлаштирган... Ҳозирча, қиёслаш учун манба келтириш билан чекланамиз: Ҳ. Ҳомидий ва бошқалар. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, 1970, 263- бет ва А. Зуннунов, Н. Ҳотамов. Адабиёт назариясидан қўлланма, Тошкент, 1978, 87- бет.

86. Истиора — луғавий маъноси «омонат» бўлиб, адабий истилоҳ сифатида ҳозирги филология фанларига ўзлашиб кетган «метафора» сўзининг туркча атамасидир.

87. Қараш истиораси форсий тилда изофанинг вазифаларидан бири — қаратқич билан қаралмишни ўзаро боғлашдир. Бу ўринда «истиора»ни «изофий бирикма»ларга асосланиб, қаратқичли метафора маъносида қабул қилиш мумкин. Тилшунослик нуқтаи назаридан айтганда, бу гапдаги вазифасига кўра — сифатловчи-аниқловчидир.

88. Таъриз — луғавий маъноси: намоиш этиш, кўрсатишдир.

89. Бу мисра «Шайбонийнома»нинг бизга маълум нашрида шундай берилган:

Отларнинг семизин сайладилар.

Қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Тошкент, 1980 /нашрга тайёрловчи Э. Шодиев/, 289—290- бетлар.

90. Бу икки нашр ўртасида айрим номувофиқликлар бор. Юқоридаги нашрда бу икки байтнинг ўрни алмашиб қолган. Фитрат келтирган сўнги байт эса, кейинги бобга тааллуқли.

91. Бу парча «Бибихоним мадрасаси» шеърдан олинган. Асар дастлаб «Маориф ва ўқитғувчи»нинг 1925 йил, 4- сониди босилган.

92. Чўлпон. Тола йўлларида. Бу шеърнинг кейинги нашрларида анча ўзгаришлар борлиги учун дастлабки манбани асос сифатида келтирамиз: «Маориф ва ўқитғувчи», 1925, 5—6- сон.

93. Жонлантириш санъатиға мисол қилиб келтирилган бу парча Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонининг кейинги нашрла-

рида ҳам бор. Фақат унда жузъий хатоликлар мавжуд. Фитрат келтирган парчада эса, икки байт тушириб қолдирилган.

94. Чўлпоннинг бу шеъри турли нашрларда айрим ўзгаришлар билан чоп этилгани учун асос сифатида дастлабки манбани келтирамиз: Чўлпон. Уйғониш. Тошкент, 1922, «Мен ва бошқалар» шеъри.

95. Тагорнинг «Суба» ҳикояси илк бор Чўлпон таржимасида 1925 йил «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 9—10-сонида эълон қилинган.

96. Қатиъ — кесилган, бирор бўлаги ёки узви кесилган.

97. Бу матлаънинг давоми учун қаранг: Бобур. Танланган асарлар, 46-бет.

98. Бу байтнинг бошқа нашрида «ичу тошим» ўрнига «ичим, тошим» деб берилган: Бобур. Танланган асарлар, 69-бет.

99. Лаффу нашр — сўзма-сўз таржимаси: лафф — турмаклаш, нашр — ёйиш.

100. Амир Умархондан келтирилган парча жузъий ўзгартириш билан берилган. Солиштириш учун қаранг: Амирий. Девон, 149-бет.

101. Алишер Навоий. Маҳбул қулуб. Асарлар. XV жилдлик, 13-жилд, 7-бет.

102. Амирий «Девон»нинг дебочасидан олинган бу парча кейинги нашрда хато босилган, яъни «... муфлислар ғами» бирикмаси тушиб қолган (қаранг: Амирий. Девон, 19-бет). Ҳолбуки, Фитрат сажъа мисол тариқасида «ғами» ва «кафи» сўзларини келтирмоқда эди.

103. «Алпомиш» дostonининг Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олиб, қайта ишланган нашрида (Алпомиш, III нашри, 1958. Қайта ишлаб нашрга тайёрловчи Ҳамид Олимжон, бу парча ичида бийлар номидан яна бир самарасиз жумла келтирилади. Бу ўзгаришнинг аҳамиятсизлигини тушунган бўлса керакки, нашрга тайёрловчи (Ҳамид Олимжон) кейинроқ яна такроран «отини ушламади» бирикмасини келтиради. Бизнингча, Фитратдаги матн дoston услубига яқин келади.

104. Ушбу парчанинг давоми саналган 2-жумла ҳам кейинги нашрда тушиб қолган. Демак, Фитрат сажъа мисол тариқасида келтирмоқчи бўлган мисоллар ҳам бу нашрда учрамайди.

105. Алишер Навоийнинг «Муфрадот» асари назарда тутиляпти.

106. В. Маҳмуднинг бу сўзлари унинг «Навоийгача бўлган турк адабиёти» мақоласидан олинган. Мақола «В. М.» имзоси билан «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1926 йил, 1-сонида босилган.

107. Бу парча ҳам юқоридаги мақоладан.

108. Зумра — тўда, гуруҳ. «Бир гуруҳ адиблар» маъносида ишлатилган.

109. Фитрат «Адабиёт қондалари»да Ғози Олим томонидан ёзиб олинган вариантга асосланиб ва бундан йирик бир парчани ўзининг «Ўзбек адабиёти намуналари»да эълон қилади. (Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. I жилд. Тошкент. Ўзбекистон матбаа ишлари шуъбасининг биринчи матбааси, 1928, 33-40-бетлар). Ғози Олим томонидан нашрга тайёрланган нусха билан 1958 йилги Ҳамид Олимжон нашрини қиёсан ўрганиш фольклор тадқиқотчилари учун арзирли манба бўлиши мумкин.

110. Бу ерда янглиш босилган. Бизнингча, «тирик қўлга мол етар» эмас, балки «тирик қўл молга етар» бўлиши керак.

111. Шеърӣй ижод — бу ерда назм, маъносида эмас, умуман, поэтик ижод маъносида ишлатилган. Фитрат «назм» ўрнига «тизим» ишлатаётганини унутманг.

112. Бу ерда ҳам янглиш кетган: «воқеадаги хаёлдан» эмас, «хаёлдаги воқеадан» деса тўғрироқ бўлади.

113. Ёй ишорати оталган ишоратлар орасида — қавс ичида демоқчи.

114. Бирлик — яхлитлик, бадий бутунлик маъносида қўлланилган.

115. Туб тилак — асардаги асосий ёки бош ғоя.

116. Хафт манзар — «Сабъан сайёр» назарда тутиляпти.

117. Искандарнома — Навоийнинг «Садди Искандарий» достонини ҳақида фикр кетяпти.

118. Арастунинг «Шеър санъати» асари назарда тутилган.

М У Н Д А Р И Ж А

Профессор А. Фитратнинг назарий қўлланмаси	3
Санъат	20
Адабиёт :	21
Шеър	22
Ёзиш қоидалари	23
Мавзуъ : : : :	24
Мундарижа	24
Тартиб	25
Услуб	26
Сочим, тизим : : : : :	33
Пармоқ вазни	35
Аруз : : : : :	38
Арузнинг бизнинг тилга ёрамоғонлиги	45
Қофия	48
Форс-араб арузида тизим шакллари	49
Услубнинг умумий, хусусий ҳоллари	55
Услубнинг хусусий ҳоллари	62
Сўз ўйинлари	76
Эл адабиёти : : : : :	81
Лапар	89
Топишмоқ	90
Мақол	91
Адабий асарларнинг турлари	91
Адабиётда оқим истилоҳлари	98
Изоҳлар	102

АБДУРАУФ ФИТРАТ

АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ

*Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт
ҳаваслилари учун қўлланма*

Тошкент «Ўқитувчи» 1995

ИБ 6534

Таҳририёт мудири *Ҳ. Нуруллаев*
Муҳаррир *И. Файзуллаева*
Мусаввир

Техн. муҳаррир *С. Турсунова*
Мусаҳҳиҳа *Д. Насриддинова*

Теришга берилди 21. 12. 94. Босишга рухсат этилди 17. 02. 95. Формати 84×108₃₂. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Лётературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 5,88. Шартли кр.-отт. 6,09. Нашр. л. 5,88. 10000 нусхада. Буюртма № 4.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. ул. Навоий, 30. Шартнома 13—59—94. Ўзбекистон Давлат қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш. Самарқанд кўчаси, 44. 1995.

Фитрат Абдурауф.

Ф 71

Адабиёт қоидалари: Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун (Нашрга тайёрловчи сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев).— Т.: Ўқитувчи, 1995.— 112 б.

83. Зўз